Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

№ 83 (14807) 1992 чылдың апрель 29, среда

Солунга ат салган шагы 20.15

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ХОНАШ-ТУРЛАГ КЕЗИП ЧОРААШ

«Тээли» совхозтуң Шат хойжу бригадазының малчыннарының хонаш-турлагларын эргий кезип, бо кышты оларның канчаар ажып эртип, ажылдап, чурттап турарын карак-биле көрүп, чон-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

Эрткен күзүн чаа үскен 410 эр, кыс хураган холушкак кодан хүлээп алгаш, кадарчылап үнген аныяк малчын Шолбан Каманың аалы. Шолбанның авазы Аратмаа Комбужаповна арган-дорган хунан хойлар, ирттер ажаап, чемгерген чай-шөлээн чок ажылдаан турда, ужуражып чугаалаштым.

— Бо кыш-даа аарыг-хамчыктыг кончуг берге кыш болду. Канчаар-даа ажаап-тежээп турганының кадында-ла, анаа-ла кара өтпек өткеш, өлгүлеп каар чүве-дир. Хорамнарынга эртен кара шай хайындырып ижирткеш, одарже үндүрүп тур бис. Олар ажый берген харын эки-дир. Бо 50 хирези тургузу азыралда турар. Сиген төнген. Садарын саткан-даа, хорамча база хөй болган. Ам коданда 270 хире баш бар. Акшавыс эвээш турган. Ам бир баш дээш төлевир өскен боор. Орук үдү чер болгаш, автосадыг бир дугаарында келир. Аъш-чемни садып ап турар бис. Акша-шалың чогуур үезинде үнмес-тир. Кыштагже электри чырыы шөйүп кииртинмээн. Эрткен күзүн чаа тудуп, ажыглалда киирген кыштагны биске бергени бо. Туткан чери кыжын чыварлыг, соок кыштаг-ла-дыр. Хуу мал-маганныг болгаш, малчыннап үнгеннивис бо. Кады өглеривис база хуузунда мал-маганныг ыргаңнарывыс өглери-дир — деп, Аратмаа Комбужаповна мээң салган айтырыгларымга допчу харыыны берди.

Хойжу бригаданың төвүнде, моон мурнунда Кызыл-Дагга мурнакчы хойжуларның бирээзи болуп, шаннадып мактадып чораан Мөңгүн-оол Аптының кыштаа. Чурттаар бажың бар-даа болза, өгге кыштаан. 350 бир дугаар төрүүр хой кадарып турар. Ам өдекте бары 286. 60 ажыг хой өлүп хораан, бо чылгы төрээн чаш мал төлүнден 50 хире хураган алдынган.

— Төрээн хойнуң сүдү чок. Чаш хураганны эмискиктеп, канчаарга-даа хей. Алыс-ла хамчыктыг төрүттүнер-дир. Айда муң рубль ажыг шалыңны ап тур бис. Хлеб, үс аймаа үзүктелип келир. Сиген төнген, хураган чиир чүве чок. Дус бар — деп, өг-бүлениң херээжен ээзи Минченмаа Аптының чугаалады.

Алдарлыг малчын, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Үрүле Кандааның он ажыг уругларының бирээзи, ада-иезин салгаан малчын угбам өөнге шайлап, оон делгеп, салган аъш-чемин четтирип, чугаалаштым.

Кызыл-булуң бо чылын септеттинмээн, печказы чок, соңгалары ойбак, дежик. Малчын өг-бүлениң чурттаар бажыңын кызыл-булуң кылдыр ажыглап турар хире болду.

Ак-Дашта кыштаг. Ында Александр, Любовь Ооржактарның аныяк өг-бүлези кыштап турар. Ам мал ажылында 6 чыл чеде берген, арга-дуржулгалыг апар чыдарлар. Оларның кайызының-даа ада-иелери «Тээли» совхозтуң хоочун малчыннары чораан-нар. Моон мурнунда чылдарда төрүүр хой кадарып чорааш, 100 хойдан 80-ден куду көргүзүглүг болбааны, оларның онаашкан ажыл-херээнге бедик харыысалгалыын бадыткап турар. Эрткен күстен эгелеп, назы-хары холушкак (хунан-даа, эрткеп чылгы анай-даа бар) ангор өшкү кадара бергеннер. Кадарган малын чайын Тураның бажында Сайлыг-Хем тайгаларының кур оъттуг, чечек-чимистиг чайлаанга одарладып, семиртип алыр. Эдер-Куйда суггаттыг сиген шөлүн боттары суггарып ап тургаш, чылдың-на 15-20 тонналадан эвээш эвес чаагай үнген мелени кезип, белеткээш, кыштаанга эккеп сарааттап каарлар.

— Мал чеми төнген. Кара өтпек өткеш 30 хире баш хораан. Автосадыг сөөлгү үеде келбээн. Далган бар. Директор, специалистер келбес-тир. Чүгле отчёт кылып келир. Эм аймаа шуут чок. Өске совхозтарның малчыннарының акша-шалыны хөл-чок өскен боор чүве-дир. Бистиң совхозтуу чүге өспезил? Айда муң ажыг рубль алырга, бараан өртээ улуг болгаш, чүге-даа чедишпес-тир — деп, чазык, чугаакыр, бүдүштүг арын-шырайындан-на илдең, чалыы кыс Любовь Кировова ажыл, амыдыралдың четпес талаларын шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалаар болду.

Кужур-Бажы деп аттыг кыштагга келдивис. Бажыңче кире бээримге, хып дээн назы үезинде, чодураа дег улуг кара карактарлыг, борбак хүрең шырайлыг, чалыы ие бичии оглун туткан олур.

Келген херээм чугаалаарымга, оглун орун кырынга чыттырып кааш, аяк-шайын кудуп сунду.

— Мени Долаана дээр. Тээли ортумак школазын 1989 чылда дооскаш, өг-бүле тудуп, малчыннап эгеледим. Өг-бүлем иштип Хүлер-оол Чымба дээр. Ам ийи чыл төрүүр хой кадарып тур бис. Эрткен чылын 100 хойга онааштыр 85 хураган алган бис. Бо чылын байдалывыс эки эвес. Бир дугаар төрүүр хой хамаанчок, улуг хойдан мал төлү мейди алыры берге чыл боор турар. Хүлээп алганывыс 300 хойнуң 20 хирези өлген. Чаш мал төлү 70 хире хураган арткан. Дус бар. Сиген, чарба төнген. Эмнер база чок. Чырык чок — деп, хойжу ажыл, амыдыралын таныштырды.

Дүңгүрлүг-Шат деп черде кыштагда хоочун хойжулар Белек-оол, Көк Опакайлар кыштап турар. Кыштагда бажыңы чаа туткан, соңга, хаалгазын эптеп салыры арткан. Малчын өг-бүле өгге кыштаан. Коланны шимчедикчи мотор-биле чырыдып турар. Үш дугаар төрүүр 296 хоюндан 220 хураганны бүрүн камгалап алган. Өскелерге көөрде, кыштаглаашкынны эки эрттирип турары илдең. Кыжын төрээн болгаш, хураганнары улгадып, доруга берген, иелери-биле кады чер оъттап турар. Өгнүң херээжен ээзи Көк, хой кежи алгы тон быжып орар чорду. Шевер, дааранчыр кижилер ал-боттарынга, ажы-төлүнге алгы-кештен тон, хепти даарап кедирип эгелээни өөрүнчүг-дүр.

Бис ол өгге шайлап олурувуста, совхозтуң кол зоотехниги Иван Моңгуш чолаачызы Марат Салчак-биле келдилер. Аалдар кезип чоруур улус болду.

— Хураганнарны хойдан аңгылап алгаш, аңгы кадарар болза эки. Хой эдергеш, оларның чалчии үстүп, иелерин эмер дээш, боттары-даа оъттавас, иелерин-даа таптыг оъткарбас болгай. Акимниң хураганнары быдып турар-дыр. Силерниң база эки хынап көрүңер. Бир эвес быттыг болза, дарый хемчээн алыр. Мал эмчилеринге бис база дыңнадыр бис — деп, кол зоотехник чугаалап олурду.

— Ниити байдалывыс чүгээр. Сиген чок, чарба, дус бар. Автосадыг чоокта келбээн. Далганывыс төнген. Үс, хлеб чок бис. Идик-хеп база эккелбес боор-дур — деп, Көк Серенотовна садыг талазы-биле хомудалын илеретти.

302 баш улуг хойну Септел Быдаакаевич Саая оглу Күдер-оол-биле кадарып турар. Оларның хою март 15-тен оолдап эгелээн. 260 хой төрээн, хураганнары онча-менди камгалап алдынган. Өг-бүлениң херээжен ээзи Маадыр ие Оржупмаа Саая малдың чаш төлүн ажаап, доруктурар талазы-биле байлак арга-дуржулгалыг. Ол бисти кажаазынче эдертип кииргеш, чаш хураганнарны канчаар өстүрүп турарын көргүстү. Хураганнарны бөлүктеп, аңгы-аңгы үтектерде тургускан. Доруга бергеннеринде, шагжаларда көк сигенни салып берген. Кажаа ишти кургаг, арыг-силиг. Бүгү байдалы эки, кандыг-даа хомудал чок хойжулар ол-ла чорду.

Чаңгыс-Дытта Оюп-оол Борбай-оол Маадыр ие, пенсионер авазы-биле кыс хураган кадарып турар. 390 хураганның 70 хирези янзы-бүрү чылдагааннардан өлүп хораан. Сигени шагда-ла төнген. Бо аалдың хуузунда бода малы безин 20 ажыг өлген.

Ол аалдың кедээзинде Ойлар-Аксы деп кыштаг. Ында моон мурнунда кожуун төвүнге чурттап, ажылдап чораан Чимит биле Александра Хомушкуларның өг-бүлези эр хураган кадарып турар болду. Оларның 396 эр хураганнарындан бо хүнде артканы 350.

— Хырныңдан-даа аштавас, чемни чип тура-ла, кара өтпек өткен соонда өлүр. Артыш, чойган чөвүрээзин-даа хайындыргаш ижиртирге, эмнээрге-даа дуза болбас-тыр — деп, Александра Иргитовна хомудап чугаалаар болду.

Бо кыштагда шагдагының эрги кажаазындан өске, капчыг-даа тудуг чок.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ШЕРИГ КЕЗЭЭНГЕ УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызыл гарнизонунуң шериг кезектериниң бирээзинге чорааш, ында албан эрттирип турар офицерлер болгаш солдаттар-биле ужуражылганы кылган.

Президент чоокта чаа болуп эрткен Россия Федерациязының улус депутаттарының VI Съездизиниң ажылының болгаш анаа хүлээп алган кол-кол шиитпирлериниң дугайында чыылганнарга таныштырып чугаалаан. Оон аңгыда ол Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин-биле болгаш Россияның чазааның өске-даа удуртукчулары-биле ужуражып, чамдык чугула айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле чугааны кылганын дыңнаткан. Экономиканың, политиканың, күрүне тургузуунуң болгаш оон-даа өске айтырыгларга хамаарышкан чүүлдерге ол кысказы-биле дыңнадыгны кылган.

Президент Сибирьниң амгы экономиктиг байдалынга хамаарыштыр элээн доктааган. Чүге дизе чоокта чаа республикаларның, крайларның, автономнуг областың болгаш округтарның бот-эргелерин камгалап тургузарының талазы-биле Федерация Керээзинге республикаларның Президентилери, Дээди Советтерниң Даргалары болгаш күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчулары ат салган. Бо Керээге ат салыр мурнунда Сибирьниң экономиктиг туружунуң дугайында шыңгыы чугаа болган. Мурнуку үелерде болза Сибирьниң бүгү девискээринде турар крайлар, республикалар, автономнуг округтар, автономнуг областар колдуунда-ла чиг эт талазы-биле дүшкен ССРЭ-ниң хандырыкчызы турган. А чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин алыр болза, ол РСФСР-ниң эң кудуку черлеринге турган. Ам байдал сыр өске. Керээге ат салган үеден эгелээш, Сибирь боду болуп хандыртынар күчүлүг девискээр болур дээрзин Президент онзалап айыткан. Чепсектиг күштерниң болгаш Кара далай флодунуң дугайында-ла Ш. Д. Ооржак база тайылбырны кылган. Шеригниң социал камгалалының талазы-биле бүгү таарымчалыг байдалдарны ам тургузуп турар дээрзин ол дыңнаткан.

Кайы-даа девискээрлерде тыва оолдарның шериг албанын эрттирип турарының талазы-биле Президент шыңгыы чугааны кылган. Чыл санында Тывадан 1600-1700 хире оолдар шериг албанынче чоруп турар. Амгы үеде оларның дыка хөйү турар кезектерни каггаш, чанып турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр талазы-биле чугула хемчеглер алдынып турарын Президент дыңнаткан.

Тывадан шеригже келдирткен оолдарның тус черге шериг албаны эрттирериниң талазы-биле чугаа база тургустунуп турар. Чамдык чөптүг чылдагааннарның ужурундан шериг албанын бо кезекте эрттирип турар тыва оолдар болгаш өске-даа нацияның төлээлери мында бар. Ындыг-даа болза мында шеригниң устав-саавырын сагывас, чурум үрээр чоруктар хаая эвес болуп турар. Чамдык солдаттарның ада-иелери, дөргүл-төрелдери шериг кезээнге келгеш, оглунга азы төрелинге ужуражыр дээш чөпшээрелди алгаш, солдаттарны шериг албанындан чардыктырып, харын-даа арага-дары ижиртип, хондур-дүндүр эккелбейн турар таварылгалар бар. Президент маңаа хамаарыштыр дыка шыңгыы чугааны кылып, мындыг таварылгалар моон-даа уламчылаар болза, херекти эде көөр апаар дээрзин кезектиң офицерлеринге болгаш бүгү солдаттарга сагындырган. Аъш-чем бар, клуб бар, телевизор бар. Хоорай кирер болза хостуг үени берип, дөргүл-төрелдеринге ужураштырып турар хирезинде-ле албан-хүлээлгезин каапкаш, чидип чоруп бээрге канчап-даа таарышпас. Тус чер чурттуг оолдарны, өскелерни-даа бо кезекте эттеп-дорамчылавайн турар болгай. Ам чүү херегил?

Бо ужуражыышкынга Президент офицерлерниң болгаш солдаттарның салган айтырыгларынга харыылааш, чедер-четпес чүүлдер талазы-биле кезекке дузалаарын бодунуң чугаазынга айыткан.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Россия Федерациязының Дээди Совединиң Репрессияларга таварышкан болгаш өскээр тарадыр көжүрткен улустар талазы-биле комиссия кежигүнү Чимит-Доржу Байырович Ондарны хүлээп алгаш, оон 60 харлааны-биле холбаштыр чүректиң ханызындан байыр чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды, аас-кежикти күзээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринге арага-водка кылыгларын бүдүрерин болгаш сайгарарын чурумчударының дугайында.

Хуу кижилерниң эзиртир суксуннарны бүдүрериниң болгаш садарының, арага-водка кылыгларын республикаже контроль-хыналда чокка киир сөөртүрүнүң, оларның куду шынары болгаш улгаттырган өртектер-биле садарының бар боор турар фактылары чурттакчыларның чөптүг удурланыышкынын болдуруп турарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели демдеглээн.

Арага-водка кылыгларын сайгарарын болгаш оларның өртектерин чурумчудар, шынары багай продукцияны садарын болдурбас сорулга-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң **доктаатканы болза:**

1. Тыва Республиканың девискээринге 1992 чылдың майның 1-ден эгелээш, арага-водка кылыгларын бүдүреринге болгаш садып сайгарарынга күрүне контролюн тургузар.

2. Хоорайларның болгаш суурларның кудумчуларынга, шуут-ла машиналардан, мал фермаларынга болгаш хойжулар турлагларынга арага-водка кылыгларын болгаш пивону садарын хоруур. Арага-водка кылыгларын чүгле тускайлаан черлерге болгаш тывыскан лицензияларга үндезилээш, садарын доктаадыр.

3. Тыва Республиканың девискээринге водканы үүрмектеп садар садыг четкилеринге садарының эң улуг өртектерин өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка доктаадып тургузар. Эң бедик өртектерниң деңнелин Тыва Республиканың чазаа Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң саналдарын ёзугаар доктаадыр.

4. Күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралының Тыва республика төвү (Бахаев), Күрсадыг инспекциязының тыва эргелели (Михайленко), Стандартизацияның болгаш метрологияның тыва төвү (Митюков) Кызылдың пиво заводунуң кылып үндүрүп турары болгаш республиканың кызыгаарының даштындан сөөртүп кээп турар база өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка үүрмектеп садып сайгарып турар арага-водка кылыгларының шынарының Күрстандартка дүгжүп турарын, сертификаттарының, этикеттериниң бар-чогун бир неделя хуусаа иштинде хынаар ужурлуг.

5. Күрүнениң үндүрүг инспекциязы (Типмей) Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитеди-биле кады водка кылыгларынга эң бедик өртектерни сагыырынга эң шыңгыы контрольду тургузар.

Физиктиг болгаш юридиктиг талалар арага-водка кылыгларынга айыткан өртектерни ажыглаар чурумун үрээн таварылгада оларны улгаттырган өртектер-биле артыкка сайгарганындан алган бүгү орулгазын, а ол ышкаш ол хире түңнүг торгаалды Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринге кандыг-даа маргылдаа чокка тыртып алырын доктаадыр. Водка кылыгларын сайгарар сорулга-биле оон кызыгаарларының даштындан Тыва Республикага кээп турар юридиктиг болгаш физиктиг кижилерге бо негелде база күштүг болур.

6. Россия Федерациязының 1991 чылдың декабрь 27-де үндүрген «Россия Федерациязынга үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» Хоойлузуң ёзугаар улус депутаттарының районнар болгаш хоорайлар Советтериниң күүскомнары Тыва Республиканың девискээринге бүрүткеткен юридиктиг кижилерден күш-ажылдың хоойлуда айыткан айда эң эвээш хемчээлдериниң 50, республикада чурттап турар юридиктиг кижилерден 25 хуу чедир хемчээлдиг арага-водка кылыгларын садар эрге дээш лицензия чылдазын алырын доктаадыр. Ол кижилер арага-водка кылыгларын түр үеде сатканда, күш-ажыл төлевириниң айда эң эвээш хемчээлиниң чартык кезиин хүн бүрү сатканы дээш тыртар.

7. Көдээ ажыл-агый министерствозу (Оюн), «Тыва эът-сүт, аъш-чем үлетпүр» каттыжыышкыны (Аджиев) арага-водка кылыгларын бүдүрери-биле сөөртүп кээп турар чиг эттиң шынарынга шыңгыы контрольду тургузар, белен продукцияны сайгарар лицензиялары бар республиканың чүгле күрүне (муниципалитет) магазиннеринче болгаш хереглекчилер кооперациязының садыг точкаларынче чорудар ужурлуг.

8. Чогуур документилерни белеткээрин болгаш республика девискээринге арага-водка кылыгларын садарының чурумун үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында хоойлужудулга инициативазын Тыва Республиканың Дээди Совединге киирерин Юстиция министерствозунга (Стал-оол) дагзыр.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези № 82 «Шында»).

7. Чонну хүлээп алырын, а ол ышкаш хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын чугаалажып көөрүн организастаар, бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр оларның талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр;

8. Милицияның участок инспекторларын албан-дужаалынга бадылаар, оларның ажылын контрольдаар, милицияның, КАИ-ниң, өрттен камгалалдың органнарынга боттарының хүлээлгелерин күүседиринге деткимче көргүзер;

9. Хамааты байдалдар актыларын хоойлужудулгага дүүштүр данзылаар;

10. Нотариалдыг ажылдарны хоойлужудулгага дүүштүр чорудар;

11. Кижиниң бодун, өг-бүле, эт-хөреңги байдалын бадыткап турар шынзылгаларны болгаш хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа херечилелдерин хамаатыларга тыпсыр.

7 ЭГЕ

КОЖУУН ХУРАЛЫНЫҢ БОЛГАШ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

55 чүүл. Кожуун Хуралының бүрүн эргелери

Кожуун Хуралы:

1. Кожууннуң бюджедин, социал экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын, оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар; капитал салыышкыннарны ажыглаарының углаңныышкыннарын тодарадыр;

2. Кожууннуң бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын тургузар, оларның ужур-утказын болгаш ажыглаар сорулгазын тодарадыр; девискээр аайы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге тускай программаларны база хемчеглерни, оон иштинде социал камгалалдың болгаш чарыгдалдарны дуглаарының фондуларын акшаландырар фондуларны тургузар; оларның ажыглалдының дугайында отчёттарны бадылаар;

3. Суурларның, сумуларның бюджеттеринге чарыгдалдар дуглаар база өй-өйлеп чээли акшаларны, а ол ышкаш кожуун бюджединиң акша-хөреңгизинден хуулуг болгаш анаа-даа чээлилерни үндүрүп бээр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң кылып бүдүрүп турары бараанарынга болгаш чедирип турары ачы-дузазынга тус черниң үндүрүглерин, чыылдаларын, өртектерни болгаш тарифтерни хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр; лотереялар, чээлилер үндүрер болгаш таратыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

5. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнүң объектилерин садып алырының, тургузарының, эде чаартырының негелделерин хоойлужудулга-биле дүүштүр тодарадыр, тус чер бот-башкарылгазының садып алырынга болгаш эде чаартырынга Хуралдың чөпшээрели негеттинер объектилериниң данзызын бадылаар;

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының болгаш оон хостаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр;

7. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден аңгылаарының база хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр;

8. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдарының база садарының, чурттаар оран-саваны хөлезилеп дужаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр;

9. Бүдүрүлгелерни азы рыноктуң бөлүк адырларының өске-даа объектилерин тургузарының база эде чаартырының чурумун болгаш негелделерин хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр; Хуралдың эргезинде турар девискээрге үнелиг байлактарны казып тывары хемчээлин база оларны ажыглаары дээш төлевирин доктаадыр;

10. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге идиг бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык мындыг эргелерни, оон иштинде үндүрүг талазы-биле база хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар;

11. Бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар, экологтуг, санитарлыг база тудуг тударының нормаларын үрээн таварылгада Хуралдың чагыргазында турар девискээрде тудугларның тудуун азы объектилерниң ажыглалын түр соксадырының дугайында шиитпирни үндүрер;

12. Чер участоктарын тускайлап бээриниң болгаш хураарының, а ол ышкаш Хуралдың чагыргазында девискээрде чер участоктарын эргелеп баш билириниң чурумун Чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодаргайлаар;

13. Суурлар, сумулар Хуралдарының эргелелинге дамчыткан черлерниң кызыгаарын оларның-биле дугуржулга ёзугаар тургузар;

14. Административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээр; район планировказының схемаларын болгаш төлевилелдерин бадылаар;

15. Тыва Республиканың Күрүнениң санитар-эпидемиология хайгаарал төвүнүң база Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң кылган түңнелдеринге үндезилээш, Хуралдың эргезинде девискээрге экологтуг таарымча чок өскерлиишкиннерни, демографтыг байдалдың өскерлиишкиннерин болгаш таарымча чок өске-даа уржуктарны болдургу дег хемчеглерни девискээрге хоруур;

16. Чурттакчы чоннуң хереглелин хандырарынга кылган суг сордурар дериишкиннерин арыглаарының, а ол ышкаш санитар нормаларының негелделеринге дүүштүр суг объектилериниң санитар камгалал зоназының чурумнарын доктаадып тургузар;

17. Административтиг харыысалганы тодаргайлап доктаадыр шиитпирлерни хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алыр;

18. Бодунуң массалыг информация черлерин тургузар;

19. Күрүне эргелелиниң үстүкү органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң актыларын күш чок болдурар дугайында негелдечи хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда, Конституция, Дээди арбитраж болгаш улус судтарынга киирер; кудуку черлер Хуралдарының хоойлужудулгага чөрүшкек шиитпирлерин күш чок болдурар.

20. Бойдус база экология, төөгү болгаш эртем талазы-биле үнелиг боор турар тус чер ужур-дузалыг өске-даа чүүлдерни бойдустуң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары кылдыр чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының дүрүмнерин тодарадыр;

21. Оон чагыргазында девискээрде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артыкшылдыг аргаларны бодунуң акша-хөреңгизиниң күүселди-биле доктаадыр;

22. Чамдык бүрүн эргелерин, а ол ышкаш объектилерни болгаш сан-хөө курлавырларны суму, суур, хоорай база өске-даа Хуралдарның эргезинге дамчыдып бээр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

23. Хоойлужудулга ёзугаар оон эргезинге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Кожуун чагыргазының баштыңының киргени-биле оон эргелеринге хамааржып айтырыгларны кожуун Хуралы чугаалажып база шиитпирлеп болур.

56 чүүл. Планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учёт талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери.

Кожуун чагыргазы:

1. Кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш бадылатыры-биле Хуралга киирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Кожууннуң девискээринде бүдүрүлгелерден, организациялардан, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринден, колхозтардан, кооперативтерден кожууннуң чурттакчы чонунуң эрге-ажыынга дээй бээр экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа уржуктарлыг болгу дег оларның планнарының база хемчеглериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, ындыг планнарны болгаш хемчеглерни ылап-ла албан көрүп дугуржур;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш үстүкү Хуралдың программаларының, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырарын, девискээрниң экономиктиг база социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле кожууннуң девискээринде бүдүрүлгелерниң, организацияларның планнарының төлевилелдериниң талазы-биле саналдарны киирер;

4. Сан-хөөнүң, чурттакчы чоннуң акша-орулгаларының, күш-ажыл курлавырларының, черниң база кожууннуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин эргелеп башкарарынга эргежок чугула өске-даа балансыларны тургузарын хандырар;

5. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын сайгара тургузарының, хөгжүдериниң база аңгылап тускайлаарының планнарын чугаалажып көөр, оларга түңнел үнелелди бээр, эргежок чугула апарган таварылгаларда эргелеп башкарылганың чогуур органнарынга бодунуң саналдарын киирер;

6. Бодунуң девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның учёт база отчёт байдалын хоойлужудулгага дүүштүр контрольдаар, күрүнениң статистика органнарынга дуза көргүзер, статистиканың эргежок чугула медээлерин оларга бээр болгаш олардан алыр.

57 чүүл. Муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарарынга кожуун девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле аразында харылзаалар талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери.

Кожуун чагыргазы:

1. Кожууннуң муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, хөлезиледириниң айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин аңгылаар дугайында айтырыгларны Хуралга киирер;

2. Бүдүрүлгеде бар боор турар акша-хөреңгиниң күсели-биле холушкак хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерни тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүүн салып киржир;

3. Хуралдың тургускан чурумун ёзугаар муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш халаар.

4. Суур, суму Хуралдарының, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның санал-оналдарын барымдаалап тургаш, муниципалитеттиң эт-хөреңгизин күрүнеден аңгылаар болгаш хуужудар дугайында саналдарны кожуун Хуралынга белеткээр; бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның данзыларын, оларны күрүнеден аңгылаарының болгаш хуужударының негелделерин тус черниң солуннарынга парлаар; муниципалитет эт-хөреңгизин сайгарганындан кирген акша-хөреңгиниң 50 хуудан эвээш эвезин кожуун бюджединге киирер;

5. Чонну хандырып турар болгаш тараачын, арат (фермер) ажыл-агыйларны тургузары-биле холбашкан өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелерин кожуун девискээринге тургузарынга дуза көргүзер; бүдүрүлгелерни хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

6. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге идиг бээри-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүг чиигелделерин, хоойлужудулгага болгаш Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр тыпсыр;

7. Кожууннуң экономиктиг база социал хөгжүлдезинге чоннуң хереглел бараанарын болгаш өске-даа продукцияны бүдүреринге, ачы-дуза көргүзеринге кады ажылдажылга дугайында керээлерни муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпайн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле чарар;

8. Хуралдың доктааткан чурум ёзугаар Хуралдың эргезинде девискээрге бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны таарыштыр сайгара тургузар;

9. Хуралдың эргезинде девискээрге экология, санитарлыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын соксадыр; ижер сугну бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаарын кызыгаарлаар азы хоруур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Эгези 1-ги арында).

58 чүүл. Өртектер доктаадып тургузар талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунга өртектерниң чаңгыс аай политиказын хоойлужудулга ёзугаар чорударын хандырар, өртектерниң, тарифтерниң, немелде өртектерниң база чиигелделерниң шын болурун организастаар болгаш аңаа контрольду боттандырар;

2. Барааннарның чамдык хевирлерин садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирери-биле холбашкан чарыгдалдарны кожуун бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле чоңга немелде төлевир тывсырының саналдарын Хуралга көөрү-биле кирер.

59 чүүл. Кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожууннуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планы-биле көрдүнген хемчеглерниң болгаш программаларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; республиканың материал-техниктиг хандырылга органнарындан төпчүдүп хуваар материалдыг курлавырларын алыр;

2. Хандырылганың болгаш саарылганың девискээр база кожууннар аразының саарылга организацияларын тургузар; өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары-биле, оон иштинде даштыкы бүдүрүлгелер-биле, оларның продукциязын, барааннарын болгаш ачы-дузаларын тус черниң рыногунга хаара тудар дээш ажыл-агый керээлерин чарар;

3. Бүдүрүлгелер-биле дугурушканын ёзугаар хоорай бюджединге кирер орулгадан (олча-ажыктан) үндүрүгнүң 25 хуу чедир хемчээлин күрүне өртектери-биле продукцияның боду азы бүдүрүлгениң ачы-дуза чедирилгези-биле база оортан-даа ажыр 25 хуу чедир хемчээлин дугурушкан өртектер-биле солуп болур эргелиг;

4. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның (барааннарның) болгаш көргүзүп турар ачы-дузаларының хемчээлиниң 5 хуу чедир түңүн тус чер чагыы кылдыр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны шилчитпишаан) бээр эргелиг.

60 чүүл. Көдээ ажыл-агый, чер ажыглаар, бойдус камгалаар талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Доктааткан чурум ёзугаар кожууннуң кызыгаарында бүгү черлерден, хоойлужудулгада көрдүнгениниден ангыда, чер участоктарын бүгү назыда салгап эдилээр, хуусаа чокка (доктаамал) база түр эдилээр кылдыр бээр болгаш хөлезилээр, хавырар;

2. Черни ээлээр, черни ажыглаар эргелерин, чер участоктарын түр ажыглаар керээлерин болгаш оларны хөлезилээриниң керээлерин бүрүткээр;

3. Чер кадастрын эргелеп чорударын организастаар;

4. Кожуун Хуралының эргезинде черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Кожуун девискээринде чурттакчылыг черлерниң чер ажыл-агый тургузуушкунунуң планнарын ажылдап кылырын болгаш боттандырып чорударын организастаар;

6. Чер дээш төлевирни тыртар;

7. Суурлар, сумулар Хуралдары-биле дугурушканын ёзугаар оларның эргезинге дамчыткан черлерниң девискээрлериниң кызыгаарларын доктаадыр;

8. Черлерни ажыглаарының база камгалаарының күрүне контролюн боттандырар;

9. Чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш черни хөлезилеп алганнарның эргелерин камгалаар;

10. Бодунуң эргелериниң хемчээли-биле черге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээр;

11. Хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн улам бедидер, черни үрелиири-биле демисежир, үрелип баксыраан черлерни экижидип алыр, шөл камгалаар ыяш олуртур талазы-биле хүлээлгелерин бүгү чер ажыглакчыларының күүседип турарын кожуун девискээринге контрольдаар;

12. Чер тургузуушкунунуң талазы-биле ажылдарны чорударын организастаар, кожуун девискээринде кылып турар чер тургузуушкунунуң планнарының талазы-биле түңнелдерни бээр;

13. Кожуун девискээринге шинчилел ажылдарын чорударының негелделерин тодарадыр;

14. Кожуун девискээринде сугларны, арга-ыяштарны болгаш чер иштиниң казымал байлактарын, атмосфера агаарын, үнүштерни болгаш дииң амытаннарны, бойдустуң өске-даа курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле ажылды башкарарын база контрольдаарын хоойлужудулга ёзугаар боттандырар;

15. Кожуун ужур-дузалыг суг курлавырларын доктааткан чурум ёзугаар ажыглаары-биле чөпшээрел бээр, бодунуң эргелериниң хемчээли-биле суг ажыглаарының талазы-биле маргылдааларны шиитпирлээр, суг хандырылгазының дерившкиннерин, суггарылга база мелиорация тудугларын тударын болгаш ажыглаарын контрольдаар;

16. Кожууннуң эргезинде турар казар байлактыг черлерни ажыглаары-биле даг казар чөпшээрелди доктааткан чурум ёзугаар бээр; бодунуң эргелериниң хемчээли-биле чер иштиниң казымал байлактарын ажыглаар айтырыглар талазы-биле маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээр;

17. Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле хемчеглерни кожууннуң девискээринге чорударын болгаш аңнаарының, балыктаарының, черлик үнүштерни, кат-чимистиң база өске-даа чүүлдерни чыырының дүрүмнерин сагыырын хандырар;

18. Кожууннуң девискээринге арыг-шевер болгаш санитар-эпидемиология хемчеглерин чорударын организастаар, а ол ышкаш санитар дүрүмнерин, нормаларын болгаш арыг-шевер нормативтерин сагыырын хандырар;

19. Төлевилелдерниң база тудуп турар объектилерниң, а ол ышкаш агаар болгаш суг бассейннерин хирлендирип база арыглал дерившкиннериниң чогумчалыг ажылдаарын хандырбайн турар бүдүрүлгелерни болгаш ажыл-агый организацияларны экологтуг экспертизага кирерин организастаар;

20. Экологтуг байдалдың дугайын чурттакчы чоңга дыңнадыр, бойдус халаптары болгаш озал-ондак болган таварылгаларда чоннуң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр, долгандыр турар хүрээлелге айыылдыг, бойдус ажыглалының талазы-биле хоойлужудулганы хажыдып турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның хөделиишкиннериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр;

21. Бойдуска чедирген когарал дээш торгаал онаар дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

61 чүүл. Тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуун планировказының схемаларын база төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадыладыры-биле кирер; тус чер бюджединиң күсели-биле боттандырып турар төлевилелдерниң база тудугларның ат-дапзызын бадылаар болгаш оларны сагып турарын контрольдаар;

2. Кожууннуң девискээринге чиигине планнарны, чурттакчылыг черлерниң планировказын болгаш оларны тударының төлевилелдерин ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар;

3. Бодунуң хөреңгизиниң күсели-биле азы үлүг-хуузун киириштирип тургузуп турар социал болгаш бүдүрүлге адырларының объектилериниң тудуун чорударының база септээриниң чагыкчызы болур;

4. Бодунуң чагыргазында турар девискээрге бүдүрүлге ужур-дузалыг бүгү объектилерни тударының чөпшээрелин бээр; тудугнуң бадылаан төлевилелдерин, планнарны болгаш тудугнуң негелделерин хажыдып турар тудугларны соксадыр;

5. Күрүнениң хүлээп алыышкын комиссияларын томуйлаар, чуртталга-хамаатылар ужур-дузалыг доозулган объектилерниң тудугларын ажыглалга хүлээп алган дугайында актыларны бадылаар, а ол ышкаш кожууннуң девискээринде тудуу доозулган өске-даа объектилерни ажыглалга хүлээп алырынга киржир;

6. Тус черниң бот-башкарылгазының бодунуң өнчүзү боор турар транспорт бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын удуртур; кожууннуң девискээринде ажылдап турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелериниң база организацияларының ажылынга контрольду боттандырар; тус черниң транспортунуң маршруттарын болгаш шимчээшкин графиктерин бадылаар; чонну керээ ёзугаар транспорт-биле хандырарынга кожууннуң девискээринде ажылдап турар өске-даа бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тудар; кожуунда автомобильдерниң болгаш боду чоруур транспорт аймаанын өске-даа хевирлерин учётка алырын хандырар; вокзалдарга, хем өртээлдеринге база аэропорттарга пассажирлер хандырылгазын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш телевидение хөгжүлдезин хандырар.

62 чүүл. Чуртталга ажыл-агыйы, чоннуң коммунал-амыдырал болгаш садыг хандырылгазының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар муниципалитеттиң чуртталга фондузун, коммунал болгаш оруук ажыл-агый объектилерин, садыгның, ниитиниң чемнениилге черлериниң база чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин ажыглаарын организастаар;

2. Муниципалитеттиң чуртталга фондузун доктааткан чурум ёзугаар хуваар, чуртталга байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларның учёдун кылыр болгаш муниципалитеттиң чуртталга фондузундан бажыңнарны оларга бээр, бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чурттавас бажыңнарны ажыглаарының, бажыңнарны болгаш тудугларны хөлезиге бээриниң айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларның хуузунда болбайн турары бажыңнарындан өске чуртталга шөлдеринче көжүп кирериниң ордерлерин бээр;

3. Бодунуң акша-хөреңгизиниң азы бот-орулга-чарылгалыг керээге үндезилээш чурттакчылыг черлерниң электрижиделгезин, газ, суг хандырылгазын хөгжүдер талазы-биле көдээ чурттакчылыг черлерниң, суур болгаш хоорай администрацияларының чагыгларын күүседир; кожууннуң девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның электри, суг дамчыдар, канализация, чылыдылга база газ четкилерин тудар планнарының талазы-биле түңнелди үндүрер;

4. Чуртталга фондузун, коммунал ажыл-агыйның бүгү объектилерин шын ажыглаары дээш контрольду боттандырар, чоннуң коммунал хандырылгазының, суг-газ-чылыдылга-энергия хандырылгазының үзүктел чок болурун хандырар; чонну одаар чүүлдер-биле хандырар хемчеглерни алыр;

5. Чурттакчылыг черлерниң чаагайжыдылгазын организастаар, бо ажылга бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны, а ол ышкаш чурттакчы чонну керээ ёзугаар хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылга ажылын чорудар, тарып олурткан ногаан үнүштерни болгаш суг хөөлбектерин камгалаарын боттандырар, хамаатыларның дыштаныр черлерин тургузар;

6. Кожуунда садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын углап таарыштырар; рыноктарны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыглаашкын чурумун доктаадыр, өртектерни болгаш садыг чурумун сагып турарын, садыг черлериниң санитарлыг байдалын контрольдаар; көдээ ажыл-агый продуктуларын садып алырын, шыгжаарын, болбаазыразырын болгаш садарын организастаар;

7. Хөөрлерни хайгааралга алыр, ортукшудулганың өске-даа черлерин чогуур байдалга тургузарын хандырар.

63 чүүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожууннуң эргезинде турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылганың, күш-культура-спорттуң бүгү-ле албан черлерин эргелеп башкарарын боттандырар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар, бир эвес Хурал өске чурумну доктаатпаан болза, ол албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан халаар;

2. Кожууннуң девискээринге улус өөредилгезиниң албан черлериниң четкизин хөгжүдерин планнаар; школаларга методиктиг дуза көргүзерин организастаар, бодунуң болгаш хаара тудкан хөреңгилерниң күсели-биле бүгү-нииити өөредилгезиниң кожуун фондузун тургузар; школачыларның күш-ажылчы өөредилгезин болгаш профессионал угланыышкынының организастаарынга дузалаар;

3. Чоннуң национал-культура чаңчылдарын барымдаалап, культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылын кожуунга организастаар;

4. Кожууннуң эргезинде дамчыдып берген бойдустуң, культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарын камгалап кадагалаар болгаш ажыглаарын организастаар;

5. Социал-культура, күш-культура-спорт объектилерин тудуп тургузар, чоннуң кино, видеокино хандырылгазын удуртур;

6. Чоннуң кадыкын быжыглаар болгаш аарыг-аржык болдурбас, кижилер чурттап турар черлерни арыг-шевер болдурарының, кижилиң ажыл, амыдыралынга болгаш чурттал газынга эргежок чугула байдалдарны тургузар комплекстиг программаларны ажылдап кылыр;

7. Өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт талазы-биле ниити кожууннуң хемчеглерин эрттирерин организастаар.

64 чүүл. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Пенсияларны база пособиелерни доктаадыр болгаш төлээр; эмнелге-күш-ажыл экспертиза органнарының ажылын контрольдаар; бодунуң болгаш хаара тудкан акша-хөреңгиниң күсели-биле пенсияларга база пособиелерге немелделерни доктаадыр болгаш төлеп бээр;

2. Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр тус черниң бюджет акша-хөреңгизиниң күсели-биле дузаламчы алыр кижилерниң учёдун организастаар; Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр чоннуң социал камгалал фондузунуң акша-хөреңгизин углап-башкарар болгаш ону көвүдедир хемчеглерни алыр, бодунуң болгаш хаара тудкан хөреңгилерниң күсели-биле пособиелерни, а ол ышкаш пенсияларга немелде төлевирни доктаадыр;

3. Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр Хуралдың акша-хөреңгизиниң күсели-биле дузаламчы көргүзер кижилерниң учёдун организастаар;

4. Азырадыкчызын оскунган өг-бүлелерниң, бажыңынга ажаалда негеттинер инвалидтерниң болгаш назылап кыраан хамаатыларның чуртталга база материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал хандырылга албан черлеринге хамаатыларны тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр;

5. Курлавырже халашкан шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге эргежок чугула чуртталга байдалдарын тургузарынга дузалаар;

6. Бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр ие-чашты болгаш уругларны камгалаар дээш хөй уруглардыг өг-бүлелерниң амыдырал байдалын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни база артык эргелерни тывсыр; ада-иезиниң хайгааралы чок арткан биче чаштарны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга болгаш хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидери-биле тургузарын хандырар; уруг азырап алырының айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Кожуунга азырал болгаш харагалзалды удуртур;

8. Чонну ажылга хаара тударының деңнелин бедидер программаны ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чонну ажылга хаара тударын хандырар сорулга-биле тус чер бюджединиң, бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш хаара тудкан фондуларның күсели-биле чаагайжыдылгага, тудугга база оруктар, бажыңнар, дерившкиннер септээри дээш ышкаш хөй-нииити төлевирлиг өске-даа ажылдарны организастаар;

10. Кожууннуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан ажылдан хостаткан кижилерниң дугайында медээлерни алыр, бо айтырыг талазы-биле бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының илеткелдерин дыңнаар.

65 чүүл. Хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чоруун камгалаар талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының үстүкү органнарының хоойлуларын база актыларын, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чоруурун кожууннуң девискээринге камгалаарын сагыырын хандырар; Хуралдарның шиитпирлерин бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар канчаар сагып турарын контрольдаар;

2. Кожууннуң девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш кожуун Хуралының, тус чер чагыргазының эргелерин хажыткан күрүнениң эргелеп башкарылга органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурар дугайында негелделерни Конституция, Дээди арбитраж база улус судтарынга кирер;

3. Чайгаар болур айыылдар, экология айыыл-халаптары болган, эпидемия, малдың халдавырлыг аарыглары эң-не нептерээн, өрттер болган, хөй-нииитиниң корум-чурумун массалыы-биле үрээн таварылгаларда, кижилерни камгалаар, амы-тынын алыр болгаш оларның кадыкын база эргелерин камгалаар, материал өртек-үнелиг чүүлдерни камгалаар, корум-чурумну тударын, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбаштыр хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни алырын организастаар;

4. Хамаатылар болгаш албан-дужаалдыг кижилер административтиг корум-чурумну үрээни дээш бодунуң эргезинге дүүштүр оларга административтиг хемчеглерни онаар;

5. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны эрттирерин, спортчу көрүлде болгаш хөй-нииитиниң өске-даа массалыг хемчеглелерин организастаары-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр;

6. Бодунуң девискээринде ажылдап турар хөй-нииитиниң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

7. Кожууннуң чурттакчы чонунга хамаарышкан массалыг информация аймаан хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

8. Кожууннуң иштики херектер органнарын удуртур; хуузунда болгаш өскээртен кирген хөреңгилерниң күсели-биле хөй-нииитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде салбырларын тургузар; кожууннуң девискээринде күш-ажылдың эдип чазаар албан черлериниң ажылын хайгаараар;

9. Кожууннуң хамааты байдал актыларын бүрүткээр органнарының, кожууннуң күрүне архивиниң ажылын удуртур;

10. Күрүне нотариузун хоойлужудулгага дүүштүр удуртур;

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга дузалаар;

12. Чонну хүлээп алырын, а ол ышкаш хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын чугаалажып көөрүн организастаар, бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр ол талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр;

13. Бүгү-нииитиниң шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлужудулганы күүседирин хандырар;

14. Кожуунда хамааты камгалалын удуртур;

15. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тывсыр дугайында дилеглерни чугаалажып көөр база оларны чогуур органнарга кирер.

8 ЭГЕ

ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ БОЛГАШ ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

66 чүүл. Хоорай Хуралының бүрүн эргелери

Хоорай Хуралы:

1. Хоорайның бюджедин, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, оларга өскерилгелерни база немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар; капитал салыышкыннарын ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр;

2. Хоорайның бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын тургузар, оларның ужур-утказын болгаш ажыглаар сорулгазын тодарадыр; девискээр аайы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге тускай программаларны база хемчеглерни, оон иштинде социал камгалалдың болгаш чарыгдалдарны дуглаарының фондуларын акшаландырарынга фондуларны тургузар; оларның ажыглалының дугайында отчёттарны бадылаар;

3. Адаанда турар административтиг девискээрлерниң бюджеттеринге чарыгдалдар дуглаар база өй-өйлеп деткимче чээли акшаларны, а ол ышкаш кожуун бюджединден хуулдур болгаш аңаа-даа чээлилерни үндүрүп бээр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң кылып бүдүрүп турары барааннарынга болгаш көргүзүп турары ачы-дузазынга тус черниң үндүрүглерин, чыылдаларын, өртектерни база тарифтерни хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр; лотереяларны, чээлилерни үндүрер болгаш тарадыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

5. Муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин садып алырының, тургузарының, эде чаартырының негелделерин хоойлужудулга-биле дүүштүр тодарадыр, садып алырынга, тургузарынга база эде кылырынга Хуралдың чөпшээрели негеттинер муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң данзызын бадылаар;

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының, оортан хостаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр;

7. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин күрүнеден ангылаарының база хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр;

8. Чурттаар оран-савааны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдарының база садарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр;

9. Рыноктуң бөлүк адырларының бүдүрүлгелерин азы өске-даа объектилерин тургузарының чурумун болгаш негелделерин хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр; оон эргезинде үнелиг байлактарны казып тывыарының хемчээлин база оларны ажыглаары дээш төлевирни доктаадыр;

10. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге идиг бээр сорулга-биле чиигелделерин болгаш артыкшылдыг аргаларны, оон иштинде үндүрүгге база хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаар;

11. Хуралдың эргезинде девискээрге бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумнарын хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаар, экология, санитар, тудугнуң норма-чижектерин үрээн таварылгада объектилерни тударын азы ажыглаарын түр соксадыр дугайында шиитпирлерни үндүрер;

12. Чер участоктарын бээриниң болгаш дедир хураарының, а ол ышкаш Хуралдың эргезинде чер участоктарын зайлап башкарарының чурумун чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодаргайлаар;

13. Административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын хоойлужудулгага дүүштүр шиитпирлээр; хоорай кызыгаарларын, хоорай чанында зонаның кызыгаарларын болгаш эрге-хоойлу чурумун доктаадыр база өскертир дугайында саналдарны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң үстүкү органнарынга кирер, хоорай хөгжүлдезиниң чиигине планын база аңаа тудуглар кылырының чурумнарын бадылаар;

14. Тыва Республиканың Күрүнениң санитар-эпидемиология хайгаарал төвүнүң база Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң кылган түңнелинге үндезилээш, Хуралдың эргезинде девискээрге экологтуг таарымча чок өскерлиишкиннерни, демографтыг байдалдың өскерлиишкиннерин азы таарымча чок өске-даа уржуктарны болдургу дег хемчеглерни чорударын хоруур;

15. Чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырарынга кылган суг алыр дерившкиннерни ажыглаарының, а ол ышкаш санитар норма-чижектериниң негелделери-биле дүүштүр суг объектилериниң санитар камгалал зоназының чурумнарын доктаадыр;

16. Административтиг харысалганы тодаргайлап доктаадыр шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр;

17. Бодунуң массалыг информация аймаан тургузар;

18. Күрүне эргелелиниң үстүкү органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның документилерин күш чок-даа болдурар дугайында негелделерни хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда Конституция, Дээди арбитраж база улус судтарынга кирер;

19. Бойдустуң база экология, төөгү азы эртем-даа талазы-биле үнелиг боор турар тус чер ужур-дузалыг өске-даа чүүлдерни бойдустуң, төөгүнүң база культураның тураскаалдары кылдыр чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының дүрүмнерин тодарадыр;

20. Бодунуң девискээринде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артыкшылдыг аргаларны бодунуң хөреңгизиниң күсели-биле тодарадып доктаадыр;

21. Хоойлужудулга ёзугаар оон эргезинге кирген өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр;

Хоорай чагыргазының баштыңының кирип келгени-биле оон эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны хоорай Хуралы чугаалажып база шиитпирлеп болур.

67 чүүл. Планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учёт талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының база программаларының, бюджеттиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадыладыры-биле кирер, оларның күүселдезин организастаар;

2. Хоорайның девискээринде бүдүрүлгелерден, организациялардан, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринден, колхозтардан, кооперативтерден хоорай чурттакчыларының эрге-ажыынга дээй бээр экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа уржуктарлыг болгу дег оларның планнарының база хемчеглерниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, шак ындыг планнарны болгаш хемчеглерни ыяап-ла албан көрүп дугуржур;

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш үстүкү Хуралдың программаларының төлевилелдериниң, а ол ышкаш хоорай девискээринде бүдүрүлгелерниң, организацияларның чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырары, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыгларның аайы-биле планнар төлевилелдериниң талазы-биле саналдарны кирер;

4. Сан-хөө, чурттакчы чоннуң акша орулгаларының, күш-ажыл курлавырларының, черниң база хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин эргелеп башкарарынга эргежок чугула өске-даа балансыларны тургузарын хандырар;

5. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелерин база организацияларын сайгара тургузарының, хөгжүдериниң болгаш ангылап тускайлаарының планнарын чугаалажып көөр, оларга хамаарыштыр түңнелдерни бээр, эргежок чугула болган таварылгаларда эргелеп башкарылганың чогуур органнарынга бодунуң саналдарын кирер;

6. Хоорай девискээринде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның учёттуг база отчёттуг болурунуң байдалын хоойлужудулга ёзугаар контрольдаар; күрүнениң статистика органнарынга деткимче көргүзер, статистиканың эргежок чугула медээлерин оларга бээр болгаш олардан алыр.

68 чүүл. Муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарарынга, хоорай девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле аразында харылзаалар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоорайның муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, хөлезилээриниң айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин ангылаар дугайында саналдарны Хуралга кирер;

2. Холушкак өнчүлүг бүдүрүлгелерни бар акша-хөреңгилерниң күсели-биле тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, деңге тудуп кылган бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүг-хуузу-биле киржир;

3. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Хуралдың доктааткан чурумун ёзугаар томуйлаар болгаш халаар;

4. Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның санал-оналын барымдаалап, муниципалитеттиң эт-хөреңгизин күрүнеден ангылаар база хуужудар дугайында саналдарны хоорай Хуралынга белеткеп кирер; бүдүрүлгелерниң, организацияларның данзыларын, оларны күрүнеден ангылаарының база хуужударының негелделерин тус черниң солунунга парлаар; муниципалитет эт-хөреңгизин садып сайгарганындан кирген акша-хөреңгиниң 50 хуудан эвээш эвезин хоорай бюджединге кирер;

5. Чонну хандырып турар, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерни хоорай девискээринге тургузарынга, тараачын, арат (фермер) ажыл-агыйларның тургустунарынга идигни бээр; хоойлужудулгага дүүштүр бүдүрүлгелерни бүрүткээр;

6. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге идиг бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүг чиигелделерин хоойлужудулгага болгаш Хурал шиитпирлеринге дүүштүр тывсыр;

7. Хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге чоннуң хереглел барааннарын база өске-даа продукцияны бүдүреринге, ачы-дуза чедиреринге хамаарыштыр кады ажылдажылга дугайында керээлерни муниципалитет өнчүзүнге кирбейн турар бүдүрүлге-биле, организациялар-биле чарар;

8. Хуралдың доктааткан чурумун ёзугаар бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны Хуралдың эргезинде девискээрге сайгара тургузар;

9. Хуралдың эргезинде девискээрге, экологтуг, санитарлыг тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын соксадыр; ижер сугну бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаарын кызыгаарлаар азы хоруур.

69 чүүл. Өртектер доктаадып тургузар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоойлуга дүүштүр өртектерниң чаңгыс аай политиказын хоорайга чорударын хандырар, өртектерниң, тарифтерниң, немелде өртектерниң болгаш чиигелделерниң шын болурун организастаар болгаш аңаа контрольду боттандырар;

2. Барааннарның чамдык хевирлерин садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирилгези-биле холбашкан чарыгдалдарны хоорай бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле чоңга немелде төлевир талазы-биле саналдарны чугаалажып көөр кылдыр Хуралга кирер.

70 чүүл. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планы-биле көрдүнген хемчеглерниң болгаш программаларны хандырарын боттандырар; төпчүдүп хуваар материалдыг курлавырларны республиканың материал-техниктиг хандырылга органнарындан алыр;

2. Хандырылганың болгаш сайгарылганың девискээр база девискээрлер аразының саарылга организацияларын тургузар; өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары-биле, оон иштинде даштыкыларның продукциязын, барааннарын болгаш ачы-дузазын тус черниң рыногунга кииириштирер дээш ажыл-агый керээлерин чарар;

3. Бүдүрүлгелер-биле дугурушканын ёзугаар хоорай бюджединге кирер орулгадан (олча-ажыктан) үндүрүгнүң 25 хуу чедир хемчээлин күрүне өртектери-биле продукцияның боду азы бүдүрүлгениң ачы-дуза чедирилгези-биле база оортан-даа ажыр 25 хуу чедир хемчээлин дугурушкан өртектер-биле солуп болур эргелиг;

4. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның (барааннарның) база көргүзүп турар ачы-дузаларның хемчээлиниң 5 хуу чедир түңүн тус чер чагыы кылдыр бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга (чогуур материалдыг курлавырларны шилчитпишаан) бээр эргелиг.

71 чүүл. Черни болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын ажыглаар, бойдусту камгалаар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Доктааткан чурум ёзугаар хоорайның чиигине планынга база планнаашкын болгаш тудуг төлевилелдеринге үндезилеп, хоорай кызыгаарында, а ол ышкаш хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан ангыда, хоорайның эргезинге дамчыткан өске-даа черлерден чер участоктарын бүгү назыда салгап эдилээр, хуусаа чок (доктаамал) база түр-даа ажыглаар кылдыр бээр, хөлезилээр, хавырар;

3. Чер кадастрын эргелеп ажыглаарының эргелерин, чер участоктарын түр ажыглаар керээлерни, оларны хөлезилээр керээлерни бүрүткээр;

3. Чер кадастрын эргелеп чорударын организастаар;

4. Хоорай Хуралының эргезинде черлерни ажыглаарын планнаар;

5. Чиигине планнарны, планнаашкын болгаш тудуг төлевилелдерин, хоорайның чер ажыл-агый тургузуунуң планнарын ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар;

6. Чер дээш төлевирни тыртар;

7. Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн боттандырар;

8. Чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш черни хөлезилеп алганнарның эргелерин камгалаар;

9. Черге хамаарышкан маргылдааларны бодунуң эргезиниң хемчээлинге дүүштүр шиитпирлээр;

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

10. Чер тургузуушкунунуң талазы-биле ажылдарны чорударын организастаар, черни таарыштырар ажылдарның хоорай девискээринде планнарынга хамаарыштыр түңнелдерни бээр;

11. Хоорай девискээринге шинчилел ажылдарын чорудар негелделерни тодаргайлаар;

12. Хоорай девискээринде сугларны, арга-ыяшты болгаш чер иштиниң казымал байлактарын, атмосфера агаарын, үнүш болгаш дириг амытаннарны, бойдустуң өске-даа курлавырларын ажыглаар база камгалаар талазы-биле ажылды эргелеп башкарарын база контрольдаарын хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

13. Хоорайга ужур-дузалыг суг курлавырларын доктааткан чурум ёзугаар ажыглаарын-биле чөпшээреп бээр, суг ажыглалының дугайында чөрүлдээлерни бодунуң эргезиниң хемчээлинге дүүштүр шиитпирлээр, суг хандырылгазының деришкиннериниң тудуун болгаш ажылдалын контрольдаар;

14. Хоорай эргезинде турар казымал байлактар бар черлерни шинчилеп ажыглаарынга даг казар чөпшээрелди доктааткан чурум ёзугаар бээр; бойдус байлактарын ажыглаар айтырыглар талазы-биле маргылдааларны бодунуң эргезиниң хемчээлинге дүүштүр шиитпирлээр;

15. Долгандыр турар бойдусту камгалаар талазы-биле хоорай девискээринге хемчеглерни чорударын хандырар;

16. Хоорай девискээринге арыг-шевер болгаш санитар-эпидемиологтуг хемчеглерни чорударын организастаар, а ол ышкаш санитар дүрүмнерниң, норма-чижектерниң болгаш арыг-шевер нормативтериниң сагырын хандырар;

17. Тудуглар төлевилелдериниң болгаш туттунуп турар объектилерниң, а ол ышкаш агаарны, суг бассейнин хирлендирип, арыглал деришкиннериниң ажылдаарын хандырбайн турар бүдүрүлгелерниң база ажыл-агый организацияларын экологтуг экспертизага киирерин организастаар;

18. Экологтуг байдалдың дугайында чонга дыңнадыр, бойдус халавы болгаш озал-ондак болган таварылгаларда чоннуң айыыл чок болуруң хандырар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар; долгандыр турар хүрээлелге айыылдыг болгаш бойдус ажыглалының дугайында хоойлужудулганы үреп турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның хөделиишкиннериниң дугайында чогуур органнарга дыңнадыр;

19. Бойдуска чедирген хоралал дээш торгаал оңаар дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

72 чүүл. Тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоорайның чиңгине планын, хоорай чоогунуң зона планының төлевилелин, хоорай районнарының, микрорайоннарының база хоорайның өске-даа тудуг комплекстериниң тодаргай планнаашкын болгаш немелде тудуг төлевилелдерин, хоорайның инженерлиг деришкиннериниң база чаагайжыдылгазының төлевилелдерин белеткээрин организастаар; хоорайның чиңгине планынга дүүштүр оон немелде тудуун кылыр чурумнарны ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадылаары-биле киирер, чуртталга-коммунал ажыл-агыйның база бүдүрүлге ужур-дузалыг объектилерин тудар кылдыр бадылаттынган төлевилелдерни сагыырынга контрольду боттандырар, төлевилелдерни экспертиза хыналдазынга киирерин организастаар;

2. Бодунуң акша-хөреңгилериниң күзели-биле азы улуг-хуулуг киржилгеге үндезилеп тургустунар социал болгаш бүдүрүлге адырларын тударынга база септээринге чагыг кирикчизи болур;

3. Бүдүрүлге ужур-дузалыг бүгү объектилерни хоорай девискээринге тударынга чөпшээрелди бээр; бадылаттынган төлевилелдерге болгаш планнарга база немей тудугнуң чурумнарынга чөрүштүр кылдынып турар тудугну соксадыр;

4. Күрүнениң хүлээп алыышкын комиссияларын томуйлаар, чуртталга-хамааты ужур-дузалыг болгаш доозулган объектилерниң тудугласын, объектилерни ажыглалга киирер кылдыр хүлээп алган дугайында актыларны бадылаар, а ол ышкаш хоорай девискээринде тудуу доозулган өске-даа объектилерни ажыглалга киирер кылдыр хүлээп алырынга киржир;

5. Хоорай девискээринге ажылдап, тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдары кылыр үлетпүрнүң күчүлерин хөгжүдеринге бүдүрүлгелерни, (өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң) өске-даа организацияларны кереэге үндезилеп киириштирер;

6. Муниципалитет өнчүзүнде турар транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларын удуртур, хоорай чонун хандырып турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелериниң база организацияларының ажылынга контрольду боттандырар, тус чер транспортунуң чогуур маршруттарын база графиктерин бадылаар, хоорай девискээринде ажылдап турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның чонну транспорт-биле хандырарынга кереэге үндезилеп киириштирер; хоорайда автомобильдерниң болгаш боду чоруур транспорт аймаанын өске-даа хевирлериниң үчёдун хандырар; вокзалдарда, хем өртээлдеринде болгаш аэропорттарда пассажирлерни хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш телевидение хөгжүлдезин хандырар.

73 чүүл. Чуртталга ажыл-агыйының, чоннуң коммунал-амыдырал болгаш садыг хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар муниципалитеттиң чуртталга фондузун, коммунал болгаш орук ажыл-агый объектилерин, садыг, хөй-нийти чемненилгезиниң, чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин ажыглаарын организастаар;

2. Муниципалитеттиң чуртталга фондузун доктааткан чурум ёзугаар хуваар, чуртталга байдалдарын экижидериниң негээн хамаатыларның үчёдун кылыр, муниципалитеттиң чуртталга фондузунуң бажыңнарын оларга бээр, бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чурттаваан бажыңнарны ажыглаарының, муниципалитет өнчүзүнде турар бажыңнарны база деришкиннерни хөлезилеп бээриниң айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларның хуузунда болбайн турары бажыңнардан аңгыда чуртталга шөлүнге киирериниң ордерлерин тыпсыр;

3. Чуртталга фондузун, коммунал ажыл-агыйының, садыгның, нийти чемненилгениң база амыдырал хандырылгазының объектилериниң чөп ажыглалынга контрольду боттандырар, чоннуң үзүктелиишкин чок коммунал хандырылгазын, суг, газ, чылыдылга, энергия хандырылгазының быжыг туруштуг ажылдаарын хандырар; одаар чүүл-биле чонну хандырарының хемчеглерин ап чорудар;

4. Муниципалитет өнчүзүнде кирбейн турар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар хоорайга электри, суг дамчыдылгазының, канализация, чылыдылга болгаш газ четкилерин база деришкиннерин тудар планнарынга түңнелдерни бээр;

5. Хоорай девискээриниң чаагайжыдарын организастаар, ол ажылга бүдүрүлгелерни, албан черлерин, организацияларны, а ол ышкаш чурттакчы чонну кереэге үндезилеп киириштирер; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылганы, тарып олурткан ногаан ыяштарны, суг хөөлбектерин камгалаарын боттандырар, хамаатыларның дыштаныр черлерин тургузар; хоорайның кудумчуларынга болгаш өске-даа кезектеринге аттарны тыпсыр, бажыңнар дугаарларын доктаадыр;

6. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның, нийтиниң чемненилгезиниң, чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдаар чонга таарымчалыг чурумун доктаадып тургузар;

7. Хоорайда садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын углап таарыштырар; рынок болгаш ярмарка садыгларын организастаар; садыглаар чурумнарны доктаадып тургузар, өртектерин болгаш садыг чурумнарын сагып турарын, садыг черлериниң санитарлыг байдалын контрольдаар; көдээ ажыл-агый продуктуларын садып алырын, шыгжаарын, болбаазырадып кылырын болгаш садарын организастаар;

8. Хөөрлерни хайгааралга алыр, орнукшудулганың өске-даа черлерин чогуур байдалга тургузарын хандырар.

74 чүүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Хоорай эргезинде турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылганың бүгү албан черлерин, күш-культура-спорт албан черлерин эргелеп башкарарын боттандырар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; бир эвес Хурал өске чурумну баш бурунгаар айытпаан болза, хамаарышкан албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш хүлээлгезинден халаар;

2. Улус өөредилгезиниң албан черлериниң четкизин хоорайга хөгжүдели планнаар; школаларга методиктиг дуза көргүзерин организастаар; бодунуң болгаш киириштирген акша-хөреңгилериниң күзели-биле бүгү-нийти өөредилгезиниң хоорай фондузун тургузар; школачыларның күш-ажылчы өөредилгезин болгаш профессия чедип алыр угланыышкынын организастаарынга идигни бээр;

3. Чоннуң национал-культура чаңчылдарын барымдаалап, культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылын хоорай девискээринге организастаар;

4. Бойдустуң, культураның, төөгүнүң хоорай девискээринде тураскаалдарын камгалаарын база ажыглаарын боттандырар;

5. Социал-культура, күш-культура-спорт ужур-дузалыг объектилерни тургузар, чоннуң кино болгаш видеокино хандырылгазын удуртур;

6. Чоннуң кадыкшылын быжыглаарының болгаш аарыгларны болдурбас, кижилер чурттап турар черлерин кадыкшыдылгалыг болдурарының, кижиниң ажыл, амыдыралынга болгаш чуртталгазынга эргежок чугула байдалдарын экижидериниң комплекстиг программаларын ажылдап кылыр;

7. Өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт талазы-биле хоорайның нийти хемчеглерин чорударын организастаар.

75 чүүл. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери.

Хоорай чагыргазы:

1. Пенсияларны база пособиелерни доктаадыр болгаш төлээр; эмнелге-күш-ажыл экспертиза органнарының ажылын контрольдаар; пенсияларга база пособиелерге немелделерни бодунуң болгаш киириштирген акша-хөреңгилериниң күзели-биле доктаадыр болгаш төлеп бээр;

2. Тус чер бюджединиң акша-хөреңгилериниң күзели-биле дузаламчы алыр кижилерниң үчёдун Хурал шиитпиринге дүүштүр организастаар; чоннуң социал камгалал фондузунуң акша-хөреңгилерин Хурал шиитпиринге дүүштүр углап башкарар болгаш ук фондуну көвүдедир талазы-биле хемчеглерни алыр, бодунуң болгаш киириштирген акша-хөреңгилериниң күзели-биле пособиелерни, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадып тыпсыр;

3. Хоорай хуралының акша-хөреңгилериниң күзели-биле дузаламчы көргүзер кижилерниң үчедун Хурал шиитпиринге дүүштүр организастаар;

4. Азыралыкчызын оскунган өг-бүлелерниң, бажыңга ажаалда хереглээр инвалидтерниң болгаш назылап кырган хамаатыларның чуртталга база материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал хандырылга албан черлеринге тургузары негеттинип келген хамаатыларны анаа тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

5. Курлавырже халашкан шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге эргежок чугула чуртталга байдалдарын тургузарынга дузалаар;

6. Иелерни болгаш бичии чаштарны камгалаары-биле, хөй уруглардыг өг-бүлелерниң амыдырал байдалдарын экижидери-биле холбашкан чиңгелделерниң болгаш артык эргелерниң бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр тыпсыр; ада-иезиниң хайгааралы чок арткан бичии чаштарны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга, хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидер кылдыр тургузарын хандырар; уруг азырап алырының айтырыгларын шиитпирлээр;

7. Азыралга болгаш хайгааралга алырының айтырыгларын шиитпирлээр;

8. Чонну ажылга хаара тударының деңнелин бедидер программаны ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

9. Чонну ажылга хаара тударын хандырар сорулга-биле чаагайжыдылга, тудуг, оруктар, бажыңнар, деришкиннер септээри дээн ышкаш төлевирлиг хөй-нийти ажылдарын, тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң, бюджеттен дашкаар фондуларның база киириштирген акша-хөреңгилериниң күзели-биле төлевирлиг өске-даа хөй-нийти ажылдарын организастаар;

10. Ажылдап турарларны хостаан дугайында медээлерни хоорай девискээринде турар бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан алыр; бо айтырыгларга хамаарыштыр бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының илеткелдерин дыңнаар.

76 чүүл. Хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг-шөлээн чоруун камгалаар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың үстүкү органнарының хоойлуларын, актыларын хоорай девискээринге сагыырын, хамаатыларның эргелерин база хостуг-шөлээн чоруун камгалаарын хандырар; Хуралдың шиитпирлерин бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның сагыырынга контрольду боттандырар;

2. Хоорай девискээринде чурттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш хоорай Хуралының, тус чер чагыргазының эргелерин үрээн күрүнениң эргелел органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок деп санаар дугайында негелделерни Конституция, Дээди арбитраж болгаш улус судтарынга киирер;

3. Чайгаар болур айыылдар, экологияның айыыл-халаптары болган, эпидемия, малдың халдавырлыг аарыглары аажок нептерээн, өрттер болган, хөй-ниитиниң корум-чурумун массалыг үрээн таварылгаларда, кижилерниң амы-тынын алыр болгаш камгалаар, оларның кадыын база эргелерин камгалаары, материал өртектиглиг чүүлдерни кадагалаар, корум-чурумну тудары, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбаштыр хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни алырын организастаар;

4. Хамаатылар болгаш албан-дужаалдыг кижилер административтиг корум-чурумну үрээни дээш бодунуң эргезинге дүүштүр оларга административтиг хемчеглерни онаар;

5. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны эрттирери, спортчу көрүлде болгаш хөй-ниитиниң өске-даа массалыг хемчеглерин организастаары-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр;

6. Бодунуң девискээринде ажылдап турар хөй-ниитиниң девискээр аайы-биле бот-башкарылга органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

7. Хоорайның чурттакчы чонунга хамаарышкан массалыг информация аймаан хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр;

8. Хоорайның иштики херектер органнарын удуртур; бодунуң болгаш өскээртен келген хөреңгилерниң күзели-биле хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде салбырларын тургузар; хоорайның девискээринде күш-ажылдың эдип-чазаар албан черлериниң ажылын хайгаараар;

9. Хоорайның хамааты байдал актыларын бүрүткээр органнарын, хоорайның күрүне архивин удуртур;

10. Күрүне нотариузун хоойлужудулгага дүүштүр удуртур;

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга дузалаар;

12. Чонну хүлээп алырын, а ол ышкаш хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын чугаалажып көөрүн организастаар, бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр ол талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр;

13. Бүгү-ниитиниң шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлужудулганы күүседирин хандырар;

14. Хоорайда хамааты камгалалын удуртур;

15. Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында дилеглерни чугаалажып көөр база оларны чогуур органнарга киирер.

9 ЭГЕ

ХООРАЙНЫ УДУРТУП БАШКАРАРЫН ОРГАНИЗАСТААРЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

77 чүүл. Хоорайны удуртуп башкарарының нийти схемазы

1. Хоорай Хуралы чурттакчы чоннуң санын, төөгү, социал-экономиктиг болгаш географтыг онзагай талаларын барымдаалап тургаш, хоорайны удуртуп башкарарының нийти схемазын бадылаар болгаш ону хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (уставка) киирер.

2. Хоорайны удуртуп башкарарының нийти схемазы хоорайның ажыл-агыйының ажылын чарылбас чаңгыс чүүл кылдыр көрүп болур.

78 чүүл. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлери.

1. Тус чериниң ажыл-агый болгаш социал адырының кезектерин административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлерин хоорайның хемчээлин, муниципалитет эт-хөреңгизиниң объектилериниң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, улус өөредилгезиниң, кадык камгалал, культура, социал хандырылга, күш-культура-спорт объектилериниң барын, турар чериниң байдалын, хоорайны четчелеп тударының онзагай чүүлдерин барымдаалап, хоорай Хуралы тургузар. Айыткан девискээрлерниң кызыгаарлары хоорай амыдыралының янзы-бүрү талаларынга дүүшпейн барып болур.

2. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлериниң кызыгаарлары айыттынган девискээрлерниң эргелеп башкарылгазын боттандырып турар органнарның данзызын болгаш алыр хоорайның бот-башкарылгазының дугайында дүрүмге (уставка) киир бижиир.

VI. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылгазы

10 ЭГЕ

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ДЕВИСКЭЭР ААЙЫ-БИЛЕ ХӨЙ-НИИТИ БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

79 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылгазының системазы

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга системазы хамаатыларның нийти хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын, чер-чер референдумнарын, дорт демократияның өске-даа хевирлерин; чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарын (микрорайоннарның, чуртталга комплекстериниң, хоорайларның, суурларның, сумуларның болгаш арбаннарның Советтериниң азы комитеттерин), а ол ышкаш чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле бот-башкарылгазының өске-даа органнарын (кудумчуларның, кварталдарның, бажыңнарның, агитквартираларның база анаа дөмейлешкек черлерниң чөвүлелдериниң азы комитеттерин) ол бодунга киириштирип турар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының ажылдап турары девискээрлерни хамаатыларның саналын ёзугаар тус чериниң чогуур Хуралы доктаадып тургузар.

80 чүүл. Хамаатыларның нийти хуралдары (чыыштары), конференциялары

1. Хамаатыларның нийти хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын чугула херек апарганда чер-чер Хуралдары болгаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары чыылдырар.

2. Хамаатыларның нийти хуралдарының (чыыштарының), конференцияларының эргезинге даразында айтырыглар хамааржып турар:

— чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарын соңгууру болгаш оларның дугайында дүрүмнерни (уставтарны) хүлээп алыры;

— хамааржып турары девискээриниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының программаларын база оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаары;

— чогуур девискээрниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыынга хамааржып турары чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының шиитпирлерин көөр эргезинге хамааржыр өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

3. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының соңгулдаларының талазы-биле нийти хуралдары (чыыштары), бир эвес анаа хамааржыр девискээрниң чурттакчыларының чартык кезиинден эвээш эвези киржип турда, а конференциялары — хамааржыр девискээрлерниң чурттакчыларының төлээлекчилериниң үштүң ийи кезиинден эвээш эвези киржип турда, бүрүн эргелиг болуп болур, конференцияга төлээлелдиң нормазын тус чер Хуралы доктаадыр.

Нийти хуралга (чыышка), конференцияга 16 хар четкен назылыг хамаатылар киржир.

81 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының соңгулдалары

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары хамаатыларның эгелекчи саналы-биле оларның эки тура хостуг күзелин илергейлээниниң үндезининге тургустунар.

Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының соңгулдаларын хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле оларның нийти хуралдарынга (чыыштарынга) азы конференцияларынга, а ол ышкаш чер-чер Хуралының бүрүн эргелериниң хуусаазында соңгулда участоктарының аайы-биле чажыт бадылаашкын үезинде бүгү-нийти дең дорт соңгуур эргезин ёзугаар эрттирер. Чурттакчыларның нийти хуралы (чыыжы) азы конференциязы девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелериниң өске хуусаазын база доктаадып тургузар эргелиг.

2. Чер-чер Хуралдары чурттакчы чоннуң бот-эгелекчи бөлүктериниң саналы-биле төлээлээриниң чурумун, нормаларын база бот-башкарылга органнарының соңгулдаларын эрттирериниң хуусааларын дугуржуп, чугаалажып алыр, а соңгулда участоктарының аайы-биле дорт соңгулдаларны эрттирип турар үеде чурттакчыларның санын ёзугаар соңгулда комиссияларын тургузар болгаш кандидаттарны депшидериниң чурумун дугуржур.

3. Чурттакчы чоннуң хөй-нийти бот-башкарылга органнарының соңгулдаларын белеткээрин база эрттирерин ажык болгаш хөйге чарлыг кылдыр боттандырып чорудар. Соңгулдаларны белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны чер-чер Хуралдарының чөпшээрежилгези барла оларның күзели-биле үндүрер.

4. Соңгулда участоктарының талазы-биле чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының соңгулдаларын, бир эвес данзыда кирген соңгукчуларның чартык кезии хирезя анаа киришкен болза, ынчан күштүг деп санаар.

5. Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның хөй кезииниң бадылаашкынын алган хамаатыларны хөй-нийти бот-башкарылга органнарының составынга соңгуткан деп санаар.

82 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының кол-кол бүрүн эргелери

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының харылаар айтырыгларын чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының оларга дамчыдып бергени бүрүн эргелерин барымдаалап, оларның дүрүмнери (уставтары)-биле тодарадыр.

2. Чер-чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары-биле, оларның-биле чөпшээрежилге ёзугаар кады көөр эргелерниң бөлүүн, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары-биле дугуржулга чокта шиитпирлеттинмес ужурлуг айтырыгларның данзызын тургузуп ап болур.

3. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары тус чер Хуралынга оларны бүрүткээнинден эгелээш, юридиктиг эргелиг болур. Бүрүткээринден ойталаар болза, судка хомудап болур.

83 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазы

Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының эргелери:

— барааннарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге чурттакчы чоннуң негелделерин хандырар бүдүрүлгелерни база организацияларны доктааттынган чурум ёзугаар тургузар;

— девискээрлерниң чаагайжыдарының база чурттакчы чоннуң коммунал хандырылгазының, чуртталга фондузун, социал адырның объектилерин тудар болгаш септээр талазы-биле тус чер бюджединиң анаа көрдүнген акша-хөреңгилерин болгаш бодунуң сан-хөө курлавырларын ажыглап тургаш, ажылды кылдыртыр чагыкчы болур;

— тускай сорулгалыг программаларны акшаландырарынга чурттакчы чоннуң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилерин эки туразын барымдаалап, каттыштырар;

— акционерлиг болгаш үлежип үлүүн киирип турган, сан-хөө-чээли албан черлерин тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазынга боттарының хууда курлавырлары-биле киржир;

— чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг негелделерин хандырар сорулга-биле хоойлужудулга ёзугаар хоруглаан экономиктиг өске-даа ажыл-чорудулганы организастаар;

— бодунуң дүрүмүнге (уставынга) дүүштүр ажылдакчыларның штадын болгаш оларның ажыл төлевириниң чурумун тодарадыр.

84 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары.

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының сан-хөө курлавырлары бодунуң чээлиге алган акша-хөреңгилеринден, а ол ышкаш оларга чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының дамчыдып бээр акша-хөреңгилеринден тургустунар.

Оларның боттарының сан-хөө курлавырлары чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазындан алыр орулгазының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның эки тура-биле киирген дадывырларындан база дузаламчыларындан, хамаатыларның өнчүзүнүң янзы-бүрү хевирлеринден, а ол ышкаш өске-даа киирилделерден тургустунар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары боттарының эргезинде турар сан-хөө курлавырларын чогуур девискээрлерниң уставта айыткан сорулгаларынга болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларынга дүүштүр боду ажыглаар.

85 чүүл. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының чер-чер Хуралдары, тус чер чагыргазы болгаш депутаттарның девискээрлер бөлүктери-биле аразында харылзаалары

1. Чер-чер Хуралдары, тус чер чагыргазы, депутаттарның девискээр бөлүктери чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга дузалаар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары оларның эрге-ажыктарынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң үезинде чер-чер Хуралдарының ажылынга киржир эргелиг.

VII. Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

11 ЭГЕ

ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

86 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының шиитпирлериниң албан болуру

1. Чер-чер Хуралдарының тус чер чагыргазының боттарының эргелеринге дүүштүр хүлээп алганы шиитпирлери оларның чагыргазынга хамаарышкан девискээрлерде турар бүдүрүлгелерниң, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг албан черлериниң, организацияларның, бот-башкарылганың тус чер органнарының болгаш хамаатыларның күүседири албан.

2. Чер-чер Хуралының, тус чер чагыргазының боттарының эргелеринге дүүштүр хүлээп алганы шиитпирлерин күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылганың болгаш бот-башкарылганың өске органнары күш чок болдуруп шыдавас.

3. Бүдүрүлгелер, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг албан черлери, организациялар, хөй-нийти каттыжыышкыннары, тус чер бот-башкарылгазының органнары, оларның албан-дужаалдыг кижилери, хамаатылар чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының мурнунга, оон иштинде эт-хөреңги-биле харысалганы чүктээр; оларның хөделиишкиннериниң азы хөделиишкин чогунуң уржуундан девискээрге, чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарынга таварыштырган каражаны эгидер.

4. Чер-чер Хуралдары, тус чер чагыргазы күрүне органнарының, хөй-нийти каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелерниң, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг албан черлериниң, организацияларның албан-дужаалдыг кижилеринге, Хуралдың, тус чер чагыргазының шиитпирлерин күүсетпээниниң дээш хоойлужудулганың доктааткан чурум-биле сагылга-чурум харысалгазын онаар дугайында бижикти киирер эргелиг.

Хуралдың, тус чер чагыргазының бижиин чогуур орган ону алган хүнүнден эгелээш, 15 хонук хуусаазының иштинде көрген турар ужурлуг.

Чер-чер Хуралының, тус чер чагыргазының боттарының эргелеринге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин күүсетпес болза, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга суд чурум-биле 500-тен 5000 рубль чедир торгаал хевирлиг административтиг харысалганы онаар.

Харысалга онаарын бо Хоойлуда көрген административтиг эрге-чурум үрээшкиннериниң дугайында херектерни чеди хонук иштинде көрген турар. Улус судьязының доктаалын прокурорнуң удурланыышкынын барымдаалааш, судья боду, а ол ышкаш прокурорнуң удурланыышкынының бар-чогундан хамаарылга чокка — Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы күш чок болдуруп азы өскертип болур.

87 чүүл. Тус чер Хуралының девискээринге хоойлу-дүрүмнү боттандырары.

Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының эргелери:

1. Ук девискээрде чурттап турар хамаатыларның эргелерин база дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш чер-чер Хуралының, тус чер чагыргазының эргелерин үреп турар күрүнениң эргелел органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг албан черлериниң, хөй-нийти каттыжыышкыннарының органнарының актыларын күш чок деп көөр дугайында негелделерни Конституция, Дээди арбитраж база улус судтарынга киирер болгаш Конституция, Дээди арбитраж база улус судтары шиитпирин хүлээп алгыже ол актыларны күүседирин ара соксадыр.

2. Чайгаар болур айыылдар, экологтуг айыыл-халаптар болган, эпидемия, малдың халдавырлыг аарыглары аажок нептерээн, өрттер үнген, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээн таварылгаларда хамаатыларның хууда айыыл чок чоруун, камгалалын, дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын хандырар, өнчүнүң бүгү-ле хевирлерин камгалаар база корум-чурумну тудар талазы-биле хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар.

88. чүүл. Чер-чер Хуралдарының аразында чөрүлдээлерни (маргылдааларны) көөрү

Чер-чер Хуралдарының аразынга маргылдааларны дараазында чурум-биле чугаалажып көөр:

1. Чер-чер Хуралдарының аразында административтиг девискээр тургузуунуң айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны үстүкү Хуралдар Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазын ёзугаар чугаалажып көөр.

2. Чер-чер Хуралдарының аразында эт-хөреңги талазы-биле маргылдааларны арбитраж суду көөр.

3. Чер-чер Хуралдарының аразында өске айтырыгларны үстүкү Хурал азы, талаларның кайы-бирээзиниң негелдезин ёзугаар, анаа маргышкан талаларның төлээлекчилериниң кол киржилгези-биле үстүкү Хуралдың тургускан дугуржуушкун комиссиязы чугаалажып көөр; үстүнде турар Хуралдың азы дугуржуушкун комиссиязының хүлээп алганы шиитпирлерин судка хомудап киирип болур.

Кожууң болгаш хоорай (республика чагыргалыг) Хуралдарының шиитпирлерин Тыва Республиканың Дээди судунга хомудап киирип болур.

(Төнчүзү 4-кү арында).

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

89 чүүл. Чер-чер Хуралдарының саналдарын чугаалажып көөрү

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнары боттарының ажыл-чорудулгазының үезинде чер-чер Хуралдарының саналдарын чугаалажып көөр болгаш барымдаалаар, ол саналдарны чугаалажып көргениниң түңнелдериниң дугайында оларга дыңнадыр хүлээлгелиг.

90 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының харысалгазы

1. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, а ол ышкаш оларның органнарының албан-дужаалдыг кижилери боттарының хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алганы шиитпирлери дээш харысалгалыг болур.

2. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң шын эвес шиитпирлериниң, оларның дүрүм чок хөделиишкиннериниң түңнелинде чедирген каражаны ындыг каражага таварышкан бүдүрүлгелерге, организацияларга, янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг албан черлеринге болгаш хамаатыларга судтуң азы арбитраж судунуң шиитпиринге үндезилээш, чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының база оларның органнарының боттарының акша-хөреңгизиниң күзели-биле долу хемчээлдиг катап эгидер.

Боттарының ажылдакчыларының азы албан-дужаалдыг кижилериниң чедирген каражазын дедир эгиткен чер-чер Хуралы, тус чер чагыргазы, оларның органнары төлээн түңнү, бир эвес оон өске түңнү хоойлу ёзугаар доктаатпаан болза, дедир эгидер негелдени ол кижилерге киирер эргелиг.

3. Бир эвес ол шиитпирлер хоойлужудулгага чөрүшкек, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын үреп турар болза, чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлеринге хомудалды судка киирер эргелиг.

91 чүүл. Хуралдың болгаш тус чер чагыргазының албан-дужаалдыг кижилеринге кызыгаарлаашкыннар.

1. Тус чер чагыргазының баштыңы болгаш албан-дужаалдыг кижилери, бо Хоойлунуң 21 чүүлүнүң 6-гы пунктузунда көрген таварылгалардан аңгыда, депутаттар болган туруп болбас.

2. Хурал даргазы болгаш оон оралакчылары, Хурал аппаратының, аңгы-аңгы кезектериниң удуртукчулары, тус чер чагыргазының удуртукчулары болгаш оон органнарының база аңгы-аңгы адырларының удуртукчулары:

а) күрүнениң өске органнарынга, а ол ышкаш хөй-нийти каттыжыышкыннарынга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш янзы-бүрү хевирлерлиг өнчүлүг албан черлеринге төлевирлиг албан-дужаал ээлевес;

б) бүрүткеттинген политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, клубтарның азы бөлүктерниң удуртукчу органнарынга кирбес;

в) бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле тус черниң бюджединден акша-хөреңгини ап турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның, янзы-бүрү хевирлерлиг өнчүлүг албан черлериниң баштаар черлеринге азы эргелелдиң өске-даа органнарынга турбас;

г) муниципалитет өнчүзү боор турар азы ук Хуралдың девискээринде ажылдап турар ийикпе бодунуң ажыл-чорудулгазынга ажыглаары-биле ол Хуралдың бюджединден акша-хөреңги алыры-биле, үндүрүг азы өске-даа саң-хөө чиигелделери-биле холбашкан бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан кандыг-даа орулгаларны, чаңгыс удааның азы доктаамал-даа акша-шаңналы ап болбас.

3) Үстүнде айыткан албан-дужаалдыг кижилер бо чүүлдүң негелделерин үрээнде, бир эвес оларның хөделиишкиннеринде административтиг хоойлу-дүрүм үрээниниң азы кеземче онаар үүлгедиишкиннерниң демдектери чок болур болза, албан-дужаалындан үндүреринге чедир административтиг харысалга онаар ийикпе, азы соңгулдалыг албан-дужаалды ээлеп турар кижилерни дедир кыйгыртырының дугайында айтырыгны тургузар.

92 чүүл. Хуралдың, тус чер чагыргазының удуртукчуларынга, өске-даа албан-дужаалдыг кижилерге социал магадылалдар

1. Хуралдың даргазынга болгаш оон оралакчыларынга, тус чер чагыргазының баштыңының, оон оралакчызының база тус чер чагыргазының албан-дужаалдыг кижилеринге акша-шалыңнарын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң бадылаары чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының удуртукчуларының албан-дужаал шалыңнарының схемазын ёзугаар Хурал доктаадып тургузар.

2. Хуралдың, тус чер чагыргазының удуртукчулары, тус чер чагыргазының албан-дужаалдыг кижилери оларны албан-дужаалындан хостааның соонда, чаа черге ажылдап киргижеге чедир бир чылдың дургузунда оларга Хуралдың доктааткан ажыл төлевирин алырын дараазында таварылгаларда үргүлчүлээр: а) бүрүн эргелериниң хуусаазының төнгениниң соонда база бүрүн эргелериниң чаа хуусаазында албан-дужаалга соңгуваанда азы томуйлаваанда; б) административ-девискээр хуваалдазының өскерилгени, Хуралды азы тус чер чагыргазын дүжүргенни-биле тус чер чагыргазын эде организастааны-биле холбаштыр албан-дужаалдарны дүжүргенде; в) Хуралдың азы тус чер чагыргазының удуртукчуларының ажылындан эки тура-биле халажырының дугайында билдириишкинин хандырган соонда, бир эвес олар ол албан-дужаалга бир чылдан эвээш эвес үе иштинде ажылдаанда.

3. Бир эвес айыттынган албан-дужаалдыг турган кижилер мурнунда ап турган ажыл төлевириниң хемчээлдеринден эвээшти ап турар болза, ынчан мурнунда ап турган ажыл төлевириниң деңнелинге чедир немелде төлевирни тыпсыр, ынчалза-даа ол албан-дужаалындан чоруткан хүнден эгелээш, чаңгыс календарьлыг чылдан ашпас болур ужурлуг. Төлевирни тус чер бюджединден бээр.

4. Бо чүүлдүң 2 пунктузунда айыткан негелделер дараазында таварылгаларда күш чок болур:

а) Хуралдың удуртукчуларын ээлээн албан-дужаалындан дедир кыйгыртканда;

б) тус чер чагыргазының баштыңын ээлеп турган албан-дужаалындан дедир кыйгыртканда;

в) айыттынган албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр суд шииткели хоойлу ёзугаар күштүг боор эгелээнде.

93 чүүл. Чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазынга хоойлу-дүрүм сагыырын хайгаараары

Россия Федерациязының Чингине прокуроруу, Тыва Республиканың прокуроруу болгаш оларга чагырткан прокурорлар чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының база албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулганы сагып турарынга хайгааралды боттандырып чорудар.

Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга чөрүшкек боор турар шиитпирлеринге прокурорлар удурланыышкын кылыр ужурлуг. Прокурорнуң удурланыышкынының үстүнде турар Хуралга дыңнатпышаан, чогуур тус чер Хуралынга, тус чер чагыргазының баштыңынга киирер.

Бир эвес прокурорнуң удурланыышкынын он хонуктуң иштинде сайгарып көрбээн азы тус чер Хуралы, тус чер чагыргазының баштыңы ону хүлээп албаан болза, прокурор судка киирер эргелиг.

94 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының болгаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры.

1. Чер-чер Хуралдарының бүрүн эргелерин дараазында хуусааларда эрте соксадыр:

а) олар Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлужудулгаларын, Россия Федерациязының Конституциязын болгаш хоойлужудулгаларын, хамаатыларның эргелерин база хостуг-шөлээн чорууну чаңгыс эвес удаа үрээнде;

б) бир эвес чаа соңгуткан Хурал бирги сессияның ажыттынган хүнүнден эгелээш, бир ай иштинде тургузуун тодаратпаан болгаш бодунуң органнарын тургуспаанда:

в) бир эвес Хурал даргазын албан-дужаалындан хостаан хүнүнден эгелээш, бир айның иштинде хуралдың чаа даргазын Хурал соңгуваанда;

г) бир эвес Хурал депутаттары келзе чогуур эргежок чугула санынга чедир келбээниинден, сессияны дөрт ай ажыг үениң иштинде чыып шыдаваан болза.

Тус чер Хуралының бүрүн эргелериниң соксаанының дугайында доктаалды Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституция судунуң кылган түңнелдеринге үндезилээш, хүлээп алыр.

2. Тус чер Хуралының бүрүн эргелери Хуралдың боду тараанының азы боду узуткаттынганының түңнелинде, соңгуткан депутаттарның нийти санындан үштүң ийизинден хөй кезии ол дугайында шиитпирни хүлээп алганда, а ол ышкаш бир эвес данзыда киирген соңгукчуларның чартыындан хөй кезии Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дээш бадылаан тус чер референдумунуң түңнелинде хуусаа бетинде соксаар.

3. Хуралдың бүрүн эргелери хуусаа бетинде соксааның соонда улус депутаттарының бүрүн эргелери база соксаар.

4. Улус депутаттарының Хуралының чаа чыыжының соңгулда хүнүн Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Дээди Хуралы хүлээп алган хүнден эгелээш, ийи айдан орай эвес үе иштинде доктаадып чарлаар.

5. Тус чер чагыргазының баштыңының бүрүн эргелери дараазында таварылгаларда хуусаа бетинде ара соксаар:

а) Тыва Республиканың хамаатызы болур эргезин ол чидиргенде;

б) тус чер чагыргазының баштыңы Хуралдың девискээриниң кызыгаарындан дашкаар (Хуралдың девискээриниң кызыгаарының иштинде турар чурттакчылыг черниң девискээринден дашкаар) доктаамал чурттаар болгаш ажылдаар дээш үнүп чорааңда;

в) тус чер чагыргазының баштыңынга хамаарыштыр судтуң буруудаткан шииткели хоойлу ёзугаар күштүг боор эгелээнде;

г) бүрүн эргелериниң дүжүрериниң дугайында хууда билдириишкини;

д) тус чер чагыргазының баштыңын соңгукчулар дедир кыйгыртканда;

II вариант. Тус чер чагыргазының баштыңын албан-дужаалындан хостаары.

Айыткан таварылгаларда тус чер чагыргазының баштыңының бүрүн эргелери соксааның дугайында шиитпирни Хурал хүлээп алыр.

6. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органының бүрүн эргелери дараазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

а) хоойлужудулганы чаңгыс эвес удаа үрээнде. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шиитпирни Хурал хүлээп алыр;

б) бодун боду таратканда.

7. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында шиитпирни судка хомудап болур.

95 чүүл. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелериниң магадылалдары.

1. Хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын үрээн таварылгада, чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары үреттинген эргелерни катап тургузарының дугайында негелдени хоойлужудулга ёзугаар судка киирер эргелиг.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылга органнары-биле чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының аразында чөрүлдээлерни үстүнде турар Хуралдан шиитпирлээр.

Чарлалдар самбыразы

Байдалы дыка эки «Москвич-412» автомашинаны болгаш чаагайжыды туттунмаан-даа болза, 2 өрээлдиг квартираны (телефоннуг, гаражтыг, немелде ажыл-агый тудуглуг, бажың чанында участоктуг) ВАЗ, УАЗ эки шынарлыг автомашиналарга азы «Москвич-2141» автомашинага орнаар бодап турар. Дугуржуп алыр талазы-биле 3-38-64 телефонну ажыглап болур.

Чаа тургустунган Чаа-Хөл районнуң төп эмнелгези дараазында мергежилдерниң эмчилерин район төвүнге ажылдаарынче чалап турар.

Дээди эртемниг терапевтер, хирургтар, педиатрлар болгаш ортумак эртемниг эмчилер. Хүлээп алдынган специалистерни чурттаар чер-биле хандырар.

Айтырыгны Чаа-Хөл районнуң: 668211. Чаа-Хөл суур, Карл Маркс кудумчузу, № 13 адрестен билип ап болур.

Телефон № 41-143.

Администрация.

«ВС» категорияның чолаачыларын өөредип белеткээр курска чыылданы «Тыва автотранс» каттыжыышкынның өөредилге-курс комбинады чарлап турар. Тыва дылга кичээлдер хүндүскү өөредилгениң чурумун ёзугаар болур.

Чолаачылар өөредир кичээлдер 1992 чылдың май 11-де эгелээр.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, бажың № 113-А, телефону 3-10-92.

КИНО

АПРЕЛЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Птицы» (2 серияльг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30, **Видеозал: «Сила в движении»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черная кошка» (АКШ) 13.00, 15.00, **«Кровь, слезы, любовь, месть»** (КУР) 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кровь, слезы, любовь, месть» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА САНАЛДАР

«Содействие-М», («Деткимче-М») фирма дараазында чүүлдерни садып алыкчыларга сайгарар сорулга-биле саналдап, сүмелеп турар:

1. даштыкы бүдүрүлгениң алгы куртка тоннары;
2. даштыкы бүдүрүлгениң идик аймаа (херээжен улустуң джинсы);
3. «Рико-М100» деп мастер-блок;
4. кассеталар, бажыңга ажыглаар «Аромат» деп электро-коптилкалар, чоннуң өске-даа хереглел барааннары.

Бо бүгү барааннарны дараазында адрестиг фирма садыындан күзелдиг хамаатылар хостуг садып ап болур: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчу, бажың № 100 (Парлалга бажыңы, оон адаанда каъдында, телефону 3-35-30).

Комиссионнуг арга-биле садыглаар кылдыр чоннан барааннарны хүлээп ап турар.

Фирма садыының юридиктиг бюрозунга ажылдаар юрист-консультант кижини чалап турар Керээ ёзугаар ажылдаар саарылга төлээлекчилери база негеттинип турар.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИМГЕ ЧОРГААРЛАНЫП ЭГЕЛЕДИМ

Мен сарыг-шажынның өөредиин, эң ылангыя тибет үжүк-бижикти Чадааның Алдыы-хүрээзинге беш чыл хире өөренгеш, ынчаарда «Чуумбурай сындаа» дээр беш чылга хемчээген өөредилге программазын чедиишкинниг дооскан мен. Оон соонда бистиң Тывага болгаш Моолга шажын-чүдүлге шуут-ла үзе хоруттунган. Оон бээр эрткен алдан ажыг чылдар дургузунда ол билиим колдуунда-ла уттундуруп калган. Ындыг болза-даа амгы үениң хүрээ-хиит, шажын-чүдүлге деп чүвени көрбээн кижилеринден черле бичиидээ бол дээре болганымда, чоң, ха-дуңма, ажы-төлдер хүрээ-хиит тургузуп алыр дээш бергележип турда, ону [illegible] анаа-ла көрүп олар аргам чок апарган. Ынчангаш «[illegible] тулганда, бызаа сижка» деп үлегер чугаа ышкаш, 1990 чылдан эгелеп, Бай-Тайганың Көөп-Сөөк хүрээзинге эки турам-биле Бай-Таладан барып-кээп, билир шаам-биле башкылап эгелээн мен.

Амгы үениң угаан-мергелели [illegible] берген эртем-билиглиг кижилерни чүү-даа чүвеге өөредири белен чүве болганда, өөредип эгелээним он ажыг кижилеримден ол херекке сонуургалдыг, салым-чаяанныг болганы-биле Саая [illegible], Геннадий Нагит, Зоя Серен-Чимит, Сергей Когаа, 17 харлыг Артем Сашак болгаш чамдык өске-даа кижилер моол, тибет бижиктерни үжүглеп, номчуп, харын-даа бижип, чамдык сөстерни очулдуруп эгелээннер. Оон-биле кады олар хүн, чүк, хей-агыт кииискир, меңги-соодал көөр таблицаларны, ол ышкаш моол календарьны ажыглап өөренмишаан, Илегел, Кандаңлапчаа, Сагаан Тари эге, Мегзим маани болгаш элээн каш эң чугула сузук номнарын шээжилеп ап, амгы үеде «Танды саны» дээр тайга-тандыы дагыыр улуг судурну өөренип эгелээннер. Бо бүгү өөредилгеге амгы үеде Кара-Хөлде чурттап чоруур ортумак эртемниг лама, ам 89 харлыг Узун Сотпа (кижи ном) ирейниң киирген үлүү база улуг. Оон ыңай эрткен чылын Хайыраканга эртип тургулаан сарыг-шажын семинарларынга үстүнде кижилерден эвээш өөрензе-даа, анаа кайгамчык салым-чаяанныг болганы-биле, Улуг-Хемниң Хайыракан суурдан Серенот эмчи база-ла шыырак өөренип ап, харын-даа билир шаа-биле чонга ачы-буянын көргүзүп эгелей берген.

Үстүнде өөредилгениң дуржулгазындан алгаш көөрге, сарыг-шажын эртемниниң эге билиглерин, ылангыя оон кол үндезини болур тибет, моол үжүк-бижиктерни хөй чарыгдал үндүрбейн, бистиң Тывага семинарлар кылып турбаш, бот-өөредилгени колдадыр өөредип болурунуң бедүүн аргазы бар дээрзин бадыткап турар. Ындыг семинарларны ам безин башкылап болур эргелиг Станислав Серенот, Зоя Серен-Чимит ышкаш кижилер тыптып келгилээн. Оон ажыктыг талазы бирээде, чарыгдалы эвээш. Ийиде, тайылбырны тыва дылга бээр. Үште, моол, тибет словарьларны боттары ажыглап чаңчыгар.

Мен бодап көөрүмге, бо хевирниң өөредилгезин харын-даа сарыг-шажын херээниң ортумак өөредилге чери кылдыр чоорту хуулдуруп болуруунуң аргазы бистиң Тывада бар. Ону башкылап болур, тибет, моол үжүк-бижикти эки билир, ол талазы-биле тускай эртемниг, амгы үеде Хандагайтыда чурттап турар Тоня Донгак, Кызыл хоорайда Рита Сумбаа ышкаш дээди эртемниглер безин бар боор турар.

Ам мээң бодап турарым: Көөп-Сөөк хүрээзинге апрель 20-ден эгелеп, май 5-ке чедир, ол хүрээниң эрги хуурактары өөредилгезин уламчылаар. Анаа эрткен чылын Улуг-Хемниң Хайыраканга эртип тургулаан шажын талазы-биле семинарларның киржикчилерин база чалаар. Оон улаштыр ол-ла хүрээге 21 хардан 25 харга чедир моон мурнунда кем-херек үүлгедип, арагалап, таакпылап чорбаан, сес класстан өрү билиглиг, кайы-бир шажын ниитилелинден анаа өөренир дугайында шынзылгалыг келген чаа өөреникчилерни хүлээп алгаш, өөредип эгелээр. Ынчаар өөренир кижилер боттарының күш-хүнезиниң келир. Ол семинарга шажын ниитилели бүрүзүнден үштен хөй өөреникчи хүлээп албас. Оон даразында ындыг семинарны май төнчүзүнде Улуг-Хемниң Хайыраканга эрттирер деп бодап турар мен. Ындыг болза-даа бо айтырыгны черле сарыг-шажын бөлүктериниң чагыын өөренип көрүп тургаш, Көөп-Сөөк болгаш Хайыракан хүрээлериниң удуртукчулары боттары шиитпирлээр.

Орус КУУЛАР.

Сүт-Хөл район.
Баян-Тала суур.

ШУПТУЗУ ШЫНГА ДҮҮШКЕН ТУРЗА ЧОГУУР

1992 чылдың апрель 1-де «Шын» солунда парлаттынган материалдарны орай номчаанымны буруузунуп олур мен. Ында качыгдалга таварышкан кижилерниң чагааларынга Чөөн-Хемчик районнуң улус судунуң шииткекчизи Д. Ховалыгның харыызын номчааш, чамдык бодалдарны илередикседим.

Шынап-ла, качыгдалга таварышкан өг-бүлелер кээргенчиг, ажыг-шүжүгнү кижи бүрүзү калы-биле эртип шыдавас, аарыг-аржык, кырган кижилер суг болза, ол-ла ажы-биле хөндүрүлбейн, олчаан «чоруй» баар таварылгалар кайы хөй. Өвүрден Анна Чысымааның бижээн чүүлүнге хамаарыштыр: кеземче херээн Өвүр районнуң улус суду март 23-те көргеш, Кызыл-оол Өктек-оолович Донгактың 6 чыл хосталгазын казаан шииткелди үндүрген. Не кижиге база кады чурттап олурган эжинге өлүрткен, амы-тынындан чарылган кижизи эки-бак-даа болза эргим, үнелиг, кажан-даа буруу чок болуп артар.

Ынчалза-даа Дарташ Мөңге-Назынович Ховалыгның бижип турары шын, хат чокта сиген бажы шимчевес. Ирбен-оол Кыргыс-биле калайы, шынап-ла, 1991 чылдың июнь 24-те даң бажында кедээ Советке өг-бүле байдалын бадыланчып алган турганнар.

Ирбен-оол Кыргыс элээр, ынчан эзирик кирип келген Кызыл-оол Донгак-биле эзер дээш маргышкан түңнелинде, нелээн ийи чарлып чорупканнар.

Кызыл-оол Донгак 61 харлыг, кырган кижи ол аныяк кижини эки-бак сөглеп, чалчааны шын болуп турар. А Ирбен-оол Кыргыс оон изиглеңгеш, кады төрээн угбазының бажыңындан дүүрге боо ап алгаш, анаа быжыглааны совхоз машиназын мунуп алгаш, Кызыл-оолдуң соондан бир катап четкеш, дедир чоруткаш, ийи дугаарында оон бажыңынга катап боолуг халдып келирге, Кызыл-оол Донгак боо тудуп алган Ирбен-оолду мурнай боолаан болуп турар. Херектиң бүгү талаларын өөренип көргеш, Кызыл-оол Донгактың 6 чыл хосталгазын казаан...

Бүгү-ле үнүп турар материалдарны номчааш, «саттынып алган», «хээлиленип алган» деп чүүлдерни көргеш, муңгараар-дыр мен. Хоойлу ажылдакчызы кижи дээрге база кижи-биле бир дөмей, амыдырал-чуртталгалыг, алган эштиг, ажы-төлдүг кижидир. Барып-барып өлүрүүшкүн херектеринге база оон-даа өске аар кем-херектерге «чугаалажып», «саттынып» алгаш, кызып чораш тудуп алган амыдыралын чаңгыс угла буза шааптарын кым-даа болза күзевейн чоруур болгай. База редакцияның адындан прокуратура, суд, истелге органнары кижилерниң ажыг-шүжүүнге, балыглаңган сеткил-сагыжынга тоомча чок болуп турары ол бе дээнинге арай чөпшээрешпес мен. Мен бодум хуумда когараан-даа таланы, өскезин-даа тоомча чок эрттирбес кижи мен, шыдаар шаам-биле тайылбырлап, дузаны когараан кижилерге чедирерин кызып чоруур мен. «Донгак Кызыл-оолду дээди черден бижик алганы ол ыйнаан» деп харыы бербээн мен. Ол-даа канчаар, шупту хууда болу берди. А черле кижи бүрүзүн чаңгыс аайлавдыр көрүп болбас болза эки.

Анаа-ла чылдагаан чок черден хуусаазы узамдыгып турар херектер чок болур. Колдуунда экспертиза түңнелдери кончуг узамдыгып турар. Бистиң районда суг болза судмедэксперт, биологтуг, баллистиктиг, техниктиг экспертизалар түңнелдерин маңаары — ай-айы-биле. Бо талазы-биле ИХМ-ниң улуг ажылдакчылары-даа келирге чугаалап турар бис. Ырак-узак, кыдыг-кызыгаар черлер, оода боттарынга турар, чогуур ужурлуг криминалистиг техника-биле истекчилерни хандырып көрүңер деп каш-даа дилээн бис.

Аар кем-херектер талазы-биле чиик шиидип турар дээр болза, база шын эвес апаар. Чүге дизе бистиң үндүрген шииткелдеривисти Тыва Республиканың Дээди суду база хынап турар болгай. База бир чүүл бар. Ол болза шын шииткел үндүрзүн дээш чоннуң талазындан суд чорудулгазынга ийи арат төлээзиниң киржилгези бар болгай. Ол ийи төлээни судья кижи ажыр көрүптер аргазы чок. Судка киржип эгелээниинден эгелеп, олар деп эргелиг шииткекчилер, оларның сөзү база кол болуп турар, а олар чонга чоок, тус черниң чурттакчыларын эки билир, чурттап олурар байдалын, аажы-чаңын-даа бистен эки билир боор чораан, ынчангаш кандыг-даа шииткел үндүрерде ону база өөренип көөр апаар.

База катап демдеглеп каайн, суд, прокуратура, милиция черлеринде чүгле каржы, чаңы багай улус бар эвес, а чону дээш ёзулуг ажылдап, чурттап чоруур кижилер хөй-ле болгай, бирээзинден харыы тыппас-даа болза, өскезинден чүвениң ужурун билип алыр, бирээзи хоржок-даа болза, өскези шын шиитпирни үндүрүптер.

Оон ыңай, кижи өлүрген кижилер хой оорлаан кижи-биле деп шииткел ап турар деп, бижикчилерниң хөй кезииниң хомудалдары ол болуп турар. Бо таварылгаларда истелгеден (баштайгы болгаш суд үезинде) тургустунган, бадыткаттынган факт-барымдаадан кончуг хамааржыр. Өвүр районнуң улус судунуң практиказында өлүрүүшкүн болгаш амы-тынынга айыылдыг аар кемдээшкиннер алгаш түңнелинде хамааты кижи өлген таварылгаларга хамаарыштыр чиик шииткелдер черле үнүп көрбээн. Донгак Кызыл-оолда 6 чыл дээрге бир дугаар ындыг шииткел болган, чылдагааның үстүнде тайылбырлаан мен. А эрттир камгаланган деп ийи шииткел дээрге, (Кенен-оол Эзир-оол, Тумат Момбура) ол черле ынчаар бадыткаттынган, истелге черлеринден келген херектер болуп турар.

Автоаварияларга хамаарыштыр кеземче ялалары чиик болуп турары дээрге кара өжегээр үүлгеткен эвес, а оваарымча чогу-биле, орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан түңнелинде болган кем-херек болуп турар. База сөөлгү айларның практиказындан алгаш көөрге, когараан улус ону биле берген, а буруулуг кижиден болза дорт деткимчелиг дузаны негеп, ону арттырарын дилээр апарган чорду (хөмүрүн чыл санында халас сөөртүп бээри, чижин соп бээри дээн хевирлиг, оон-даа өске).

Ынчангаш солун, сеткүүлче чүве бижиирде шупту бар чүүлдерниң ак, каразын өөренип көргеш, деңзилеп, анализтээш, бижиир болза, шыңныг болур деп санаар мен.

Донгак Кызыл-оолдуң херээн судче киирген соонда чогуур хуусаазының иштинде көрген. А баштайгы истелге органнарынга херектиң саадай бээри дээрге ол база өжегерээн эвес-ле болгай. Узамдыктырган хуусаа дээш истекчи-даа, прокурор, судьядаа хемчегни бодунуң үстүкү органнарындан ап турар, ол безин кеземче херээниң салым-чолу дээш харысалганы онаап турар.

Ынчангаш эргим редакция, чагааны арай план чокка бижээн болгаш, тарамык боор, парлаар апарзыңарза, утказын черле өскертпейн көрүңер, оон башка чон бисти агартынып тур деп бодай бээр боор. Солун дээрге маргылдаа чарар чер эвес, өске бодалдар тыптып кээр апарза база-ла соора билдине берзе канчаар.

Яна КУУЛАР.

Өвүр районнуң улус шииткекчизи.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская. 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк№ 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Ш. М. Суван. Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегерчилер — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы.

Тиражы 29050 экз.

Чагыг № 83.